

Δ. Παράρτημα: ΘΕΜΕΛΙΩΣΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ ΤΩΝ ΗΘΩΝ (I και II)

1. Καντιανή δεοντολογία

A. Η ηθική φιλοσοφία του Καντ, με την οποία θα ασχοληθούμε εδώ, είναι ένα από τα σημαντικότερα κεφάλαια στην ιστορία της ηθικής σκέψης. Σε συνδυασμό με τη θεωρητική του φιλοσοφία, την οποία προϋποθέτει, αποτέλεσε αποφασιστική τομή στην ιστορία της φιλοσοφίας. Πράγματι, η ηθική φιλοσοφία του Καντ δεν μπορεί να γίνει κατανοητή χωρίς τη θεωρία του «υπερβατολογικού ιδεαλισμού», την οποία κατέθεσε ο Καντ στην Κριτική του καθαρού Λόγου (ΚΚΛ). Στην πορεία των μαθημάτων θα ασχοληθούμε πολλές φορές με αυτή τη συστηματική διάσταση και θα χρειαστεί να ανατρέξουμε στην ΚΚΛ. Ανεξάρτητα πάντως από αυτό το ζήτημα, η ηθική θεωρία του Καντ αποτελεί την κλασική εκδοχή μιας από τις τρεις βασικές κατευθύνσεις της ηθικής φιλοσοφίας μέχρι τις μέρες μας. Η κατεύθυνση αυτή ονομάζεται δεοντολογία (ή δεοντοκρατία) και μεγάλο μέρος της προσπάθειας του Καντ είναι αφιερωμένο στην υποστήριξη της θέσης ότι η ηθική δεν μπορεί παρά να είναι δεοντολογική και ότι στην πραγματικότητα αυτό το γνωρίζει ο καθένας, ακόμη και χωρίς φιλοσοφία. Τι είναι όμως ακριβώς μια δεοντολογική ηθική;

Για να κατανοήσουμε τι σημαίνει δεοντολογία, θα ξεκινήσουμε με μια σύντομη αναφορά στα άλλα δύο ρεύματα ηθικής φιλοσοφίας, που διαφέρουν αποφασιστικά από το μοντέλο ηθικής φιλοσοφίας του Καντ. Το πρώτο και παλιότερο αποκαλείται αρετολογία, χαρακτηρίζει κυρίως την αρχαία ελληνική σκέψη και βρίσκει την κλασική του εκδοχή στην αριστοτελική φιλοσοφία και παράδοση. Βασική αρχή της παράδοσης αυτής στην ηθική φιλοσοφία είναι ότι εστιάζει στην έννοια του καλού ή του «αγαθού» περισσότερο από ό,τι στην έννοια του ηθικά «ορθού». Αυτά τα δύο μοιάζουν αρχικά ταυτόσημα. Αν είναι καλό να κάνει κάποιος κάτι, τότε φαίνεται ότι είναι επίσης ορθό και αντιστρόφως. Αυτή η εξίσωση είναι όμως παραπλανητική. Θα μπορούσαμε, απλοποιώντας κάπως τα πράγματα, να πούμε ότι η έννοια του «αγαθού» υπαινίσσεται ότι υπάρχει ένας σκοπός προς επιδίωξη, από την αξία του οποίου αντλούν το κύρος τους τα μέσα, ενώ εκείνη του ορθού αφορά πρωτίστως τα μέσα, που μπορεί να είναι τα ορθά ή όχι. Αυτή η έμφαση στο σκοπό είναι συνέπεια του τελεολογικού προσανατολισμού της

αριστοτελικής φιλοσοφίας. Καθετί φέρει μέσα του ένα τέλος, έναν σκοπό, ο οποίος χαρακτηρίζει τη φύση του, καλή δε είναι η πραγμάτωση αυτού του σκοπού. Για να χρησιμοποιήσουμε ένα τυχαίο παράδειγμα, αν κάποιος πει ότι η φύση της γυναίκας είναι να γεννά παιδιά, τότε δεν εννοεί συνήθως μόνο ότι έχει αυτή τη βιολογική δυνατότητα, αλλά ότι η φύση την καλεί να κάνει παιδιά, ότι υπάρχει μέσα της κάτι που την «τραβάει» να το κάνει και ότι για αυτήν η γέννηση παιδιών είναι κάτι καλό. Η «φύση» έχει λοιπόν εδώ, όπως λέμε, «κανονιστικό χαρακτήρα». Ο όρος δεν περιγράφει μια απλή κατάσταση πραγμάτων, αλλά μια «ουσία». Είναι ουσιώδες για μια γυναίκα, θα μπορούσε να πει κάποιος, να γεννάει παιδιά. Για αυτό το λόγο, το εν λόγω ηθικό μοντέλο δεν χαρακτηρίζεται από εκείνη την περιφρόνηση απέναντι στην αισθητή φύση για την οποία μπορεί κανείς να κατηγορήσει τις ηθικές παραινέσεις. Όχι μόνο η ηθική δεν ζητά να εναντιωθούμε στη φύση, να κάνουμε θυσίες, να υποφέρουμε, αλλά θέτει ως ύψιστο αγαθό –ένας όρος που θα μας απασχολήσει στη συνέχεια– την ευδαιμονία.

Υπάρχουν σήμερα πολλοί φιλόσοφοι που ακολουθούν το αριστοτελικό παράδειγμα. Π.χ. στο πλαίσιο του κινούνται όσοι πρεσβεύουν μια ηθική που ζητά την ολοκλήρωση, δηλαδή την τελείωση (μια λέξη που περιέχει την έννοια του τέλους). Κατά βάση όμως το αριστοτελικό μοντέλο αντιστοιχεί στον προνεοτερικό άνθρωπο από δύο τουλάχιστον απόψεις. Πρώτον, από την άποψη ότι ακόμη δεν έχει επέλθει η τομή που έφερε ο χριστιανισμός ανάμεσα στο σώμα και την ψυχή και δεν έχει παγιωθεί η θεώρηση της ηθικής υπό το κράτος της απειλής της αμαρτίας. Το ερώτημα αν μια πράξη είναι αμαρτωλή δεν έχει θέση σε ένα πλαίσιο όπου δεσπόζει το ερώτημα για το αγαθό έναντι εκείνου σχετικά με το ορθό. Θα μπορούσε βεβαίως να πει κανείς ότι και στην χριστιανική σκέψη υπάρχει κάτι σαν το «ύψιστο αγαθό», η σωτηρία, η ένωση με το Θεό, ο παράδεισος κλπ. Ωστόσο αυτό το αγαθό βρίσκεται εκτός του κόσμου τούτου, είναι υπερβατικό, ενώ στο αριστοτελικό μοντέλο είναι νοητό εντός της αισθητής πραγματικότητας. Δεύτερον, ο τελεολογικός χαρακτήρας της αριστοτελικής ηθικής έρχεται σε σύγκρουση με θεμελιώδεις προκειμένες τις νεοτερικής συνθήκης. Η αριστοτελική τελεολογία έχει συνέπειες στην ηθική, αλλά είναι πρωτίστως μια οντολογία, μια θεωρία για το είναι των όντων. Αυτή όμως η οντολογία δεν είναι συμβατή με τη νεοτερική φυσική επιστήμη, η οποία απορρίπτει την

ύπαρξη ατομικών ουσιών, ποσοτικοποιεί και υποτάσσει τα πάντα σε γενικούς νόμους της φύσης. Ας θυμηθούμε άλλωστε πόσο σημαντική ήταν η πρόοδος των φυσικών επιστημών για τη γένεση της ΚΚΛ.

Ένα άλλο παράδειγμα είναι η σύγκριση της αριστοτελικής με την μοντέρνα πολιτική θεωρία, όπως την βλέπουμε στον Χομπς. Ο Αριστοτέλης θεωρούσε, ως γνωστό, ότι ο άνθρωπος είναι «πολιτικό ον», κάτι που σημαίνει ότι ανήκει στη φύση του ανθρώπου να ζει σε πολιτείες. Στον Χομπς έχουμε μια εντελώς αντίθετη θεώρηση. Δεν υπάρχει τίποτε στην ανθρώπινη φύση (στη λεγόμενη φυσική κατάσταση) που να ωθεί τον άνθρωπο στην πολιτική συνύπαρξη. Αυτή είναι απλώς προϊόν σύμβασης στην οποία προβαίνουν η δεν προβαίνουν οι άνθρωποι και για την οποία δεν είναι προορισμένοι, αλλά αναγκάζονται να την δεχτούν χάριν της βιολογικής τους επιβίωσης. Θα μπορούσε να προσθέσει εδώ κανείς και μια ακόμη σκέψη. Κάθε τελεολογία προϋποθέτει ότι υπάρχει ένας τελικός σκοπός, δηλαδή ένα τέλος και ένα τέρμα στην εξέλιξη των πραγμάτων. Ο μοντέρνος άνθρωπος δυσκολεύεται να δεχτεί κάτι τέτοιο, γιατί θεωρεί ότι είναι εκείνος που θέτει τους στόχους, χωρίς να περιορίζεται από φυσικούς φραγμούς. Η μοντέρνα σκέψη δεν είναι κυκλική, αλλά προοδευτική και η δυνατότητα της αέναης πρόοδου, μια από τις βασικές συνιστώσες της καντιανής σκέψης, θεμελιώνεται στην απουσία ορίων και συνεπώς στην ανθρώπινη ελευθερία. Θα δούμε αργότερα ότι είναι η έννοια της ελευθερίας και όχι εκείνη της ευδαιμονίας που θεμελιώνει την καντιανή ηθική.

Ένα ακόμη στοιχείο της αριστοτελικής ηθικής θα πρέπει να αναφερθεί εδώ. Ας πάρουμε και πάλι ένα παράδειγμα ηθικής τελεολογίας, ας πούμε την άποψη σύμφωνα με την οποία η φιλία είναι ένα αγαθό. Η θέση αυτή, αν τη συμμεριζόμαστε, είναι πολύ πιθανό να μας κάνει να φροντίσουμε ώστε να συνάψουμε σχέσεις βαθιάς φιλίας. Μάλιστα ο Αριστοτέλης προσδιορίζει ποια φιλία είναι η καλύτερη, εκείνη μεταξύ των ενάρετων ανθρώπων, που συνάπτεται λόγω της αρετή τους. Ωστόσο ο Αριστοτέλης δεν μας λέει πώς ακριβώς να συνάψουμε τέτοιου είδους φιλικές σχέσεις. Ούτε μας λέει κατά πόσον πρέπει να αποφεύγουμε εντελώς ή να ανεχόμαστε τα κατώτερα είδη φιλίας, ποιο είναι το όριο σε κάθε περίπτωση και με ποιον τρόπο μπορούμε να το διαπιστώσουμε με βεβαιότητα. Όλα αυτά είναι ερωτήματα που δεν επιδέχονται ενιαία απάντηση, όπως δεν υπάρχουν ακριβείς

κανόνες για το τι σημαίνει μια φιλική σχέση. Επειδή η ηθική αυτού του τύπου είναι προσανατολισμένη στο αγαθό (εν προκειμένω της φιλίας), δηλαδή σε έναν σκοπό, δεν προδιαγράφει επακριβώς τα μέσα προς αυτό το σκοπό. Συνεπώς αφήνει πάντα ένα περιθώριο για τον τρόπο με τον οποίο θα πραγματοποιηθεί ο σκοπός, είναι ελαστική όσον αφορά τα μέσα. Επομένως έχουμε εδώ να κάνουμε με μια ηθική που δεν έχει αυστηρό επιτακτικό ή απαγορευτικό χαρακτήρα όσον αφορά τις μεμονωμένες πράξεις, δεν έχει άτεγκτους κανόνες, αλλά ζητά από τα υποκείμενα της πράξης να κρίνουν τα ίδια με ποιο τρόπο θα επιδιώξουν το αγαθό. Είναι, όπως λέμε, μια φρονησιακή ηθική, η οποία αφήνει στο υποκείμενο να κρίνει κατά περίπτωση. Φρόνηση είναι μια γνώση που οδηγεί σε ορθές κρίσεις, χωρίς να είναι δυνατή η συμπερίληψή της σε καθολικούς κανόνες, δηλαδή νόμους.

Θα δούμε ότι το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στον Καντ, ο οποίος πρεσβεύει μια νομολογική ηθική με σαφώς ορισμένα καθήκοντα, κάτι για το οποίο άλλωστε έχει κατηγορηθεί αμέτρητες φορές. Αυτή η αυστηρότητα της καντιανής ηθικής, ο λεγόμενος «ριγκορισμός», απουσιάζει από το αριστοτελικό σύμπαν. Η φρόνηση δεν είναι η υπακοή σε έναν νόμο σε όλες μας τις πράξεις, αλλά μια αρετή του προσώπου, που προηγείται των πράξεων και είναι υπεύθυνη για το αν αυτές είναι καλές ή κακές. Καλές είναι οι πράξεις του ενάρετου ανθρώπου. Συνεπώς μια τέτοια ηθική είναι κάλλιστα συμβιβασίμη με την υιοθέτηση ηθικών προτύπων, κάτι που είναι ολοκληρωτικά ξένο, και εν τέλει αντίθετο, στην καντιανή οπτική. Είναι επίσης συμβιβασίμη με την αντίληψη της ηθικής καλλιέργειας ως απόκτησης συνηθειών. Ο άνθρωπος πρέπει να εκδηλώσει στη φύση του το αγαθό και όχι, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Καντ, να κάνει το ορθό ακόμη και ενάντια στις φυσικές του κλίσεις. Όπως θα δούμε, σε αντίθεση, με τον Αριστοτέλη, καμία έξη δεν έχει για τον Καντ ηθικό χαρακτήρα, γιατί καμιά δεν μας φέρνει ενώπιον του ερωτήματος να πούμε ναι ή όχι σε ό,τι προστάζει ο ηθικός νόμος. Αυτό το «ναι ή όχι» συνοψίζει σε μεγάλο βαθμό τη διαφορά από τη την αριστοτελική ηθική. Ως γνωστόν, ο Αριστοτέλης αντιλαμβάνεται την αρετή ως το μέσο μεταξύ δύο άκρων. Αντίστοιχη λογική μετριασμού υπήρχε και στην (πρωτίστως περιγραφική) βρετανική ηθική παράδοση πριν από τον Καντ. Τίποτε δεν είναι πιο αντίθετο στην καντιανή θεώρηση από το «ορθό μέσο». Όλα τα ηθικά

ζητήματα επιδέχονται σαφή θετική ή αρνητική απάντηση. Είτε δικαιούμαι να πράξω κάτι είτε όχι.

Β. Τη λογική του «ναι ή όχι» έχει και το δεύτερο ρεύμα για το οποίο θα μιλήσουμε εισαγωγικά, εκείνο του ωφελισμού ή της συνεπειοκρατίας, το οποίο αναπτύχθηκε κυρίως μετά τον Καντ, αλλά υπήρχε ανέκαθεν σε λανθάνουσα μορφή. Οι ωφελιστές θεωρούν, αντίστοιχα με τον Καντ, ότι μπορούμε να κρίνουμε την ηθική ορθότητα η μη ορθότητα μεμονωμένων πράξεων βάσει κανόνων, με τη διαφορά ότι οι κανόνες αυτοί συνοψίζονται στην εντολή «Πράττε αυτό που μεγιστοποιεί το συνολικό ποσό της ηδονής». Επομένως ναι μεν ενδιαφέρονται, σε αντίθεση με τους αριστοτελιστές, για τα μέσα, τις μεμονωμένες πράξεις, όμως τις αποτιμούν ηθικά ανάλογα με τη συνεισφορά τους στον μόνο σκοπό που θεωρούν ότι μπορεί να γίνει από όλους δεκτός, στη μεγιστοποίηση της ευτυχίας. Με αυτή την έννοια υπάγουν το ερώτημα για το ορθό στο ερώτημα για το αγαθό. Ορθό είναι ό,τι συντελεί στο αγαθό.

Θα έλεγε κανείς ότι δεν υπάρχει τίποτε πιο φυσικό από το να κρίνουμε την ορθότητα των πράξεων βάσει των συνεπειών τους, άλλωστε αυτό είναι εκείνο που συνήθως κάνουμε στην καθημερινή μας ζωή. Είναι, θα έλεγε κανείς, επίσης συμβατό με τον φυσικό μας εγωισμό. Καλό είναι ό,τι μας κάνει καλό. Φυσικά οι ωφελιστές δεν είχαν καθόλου κατά νου να προτείνουν μια εγωιστική ηθική θεωρία. Αντίθετα, ο ωφελισμός είναι μια γνήσια συλλογική ηθική, καθώς η ηδονή για την οποία μιλά είναι η συνολική και όχι εκείνη ενός μεμονωμένου ατόμου. Μπορεί, π.χ. να αναρωτιέμαι, αν θα πρέπει να σώσω τον άνθρωπο που πνίγεται μπροστά στα μάτια μου ή να συνεχίσω την ηλιοθεραπεία. Αν συνεχίσω, τότε θα αυξήσω μεν κάπως τη δική μου ηδονή, όμως θα μεγιστοποιήσω εκείνη του άλλου που χαροπαλεύει. Επομένως, το συνολικό ποσό της ηδονής θα γίνει μικρότερο. Η λογική του κλασσικού ωφελισμού είναι κατ' αρχάς εξισωτική. Όλοι μπαίνουμε στον λογαριασμό με τον ίδιο συντελεστή βαρύτητας. Ωστόσο, αυτό ακριβώς είναι το πρόβλημα. Οι συνεπειοκράτες ενδιαφέρονται τρόπον τινά περισσότερο για το σύνολο παρά για τον καθένα, περισσότερο για το γενικό παρά για το μεμονωμένο. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε συνέπειες που έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τον ηθικό μας κώδικα. Για παράδειγμα, ας

Commented [gs1]: Ωφελισμός

υποθέσουμε ότι για να δοθεί τέρμα σε μια τρέχουσα επιδημία, χρειάζεται να εξαναγκαστούν κάποιοι άνθρωποι να γίνουν αντικείμενα πειραματισμού, ο οποίος είναι πολύ πιθανόν να οδηγήσει στο θάνατο κάποιων από αυτούς. Καθώς έχουμε πολλές πιθανότητες στη βάση αυτών των πειραμάτων να λύσουμε μια για πάντα το πρόβλημα με τον ιό, το συνολικό ποσό της ευτυχίας θα αυξηθεί, όμως κάποιοι θα χάσουν, χωρίς να φταίνε μάλιστα σε τίποτε, τη ζωή τους. Ή ας πάρουμε ένα διαχρονικότερο παράδειγμα. Ας υποθέσουμε ότι ένας serial killer συλλαμβάνεται, αλλά κρατά αιχμάλωτο ένα παιδί σε ένα άγνωστο κρησφύγετο. Ο ίδιος σιωπά και το παιδί θα πεθάνει, αν δεν βρεθεί σε 24 ώρες. Έχουν άραγε το δικαίωμα οι διωκτικές αρχές να βασανίσουν τον κρατούμενο, για να αποκαλύψει την κρυψώνα; Δεν πρόκειται να τον σκοτώσουν και άρα τα δικά του βάσανα, για τα οποία είναι μάλιστα υπεύθυνος, είναι τίποτα μπροστά στη ζωή του παιδιού. Πιθανότατα λοιπόν ένας συνεπειοκράτης θα δικαιολογούσε εν προκειμένω τα βασανιστήρια εν όψει του σκοπού. Το καντιανό επιχείρημα θα ήταν εν προκειμένω ότι τα βασανιστήρια προσβάλλουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και επομένως δεν μπορούν να δικαιολογηθούν από καμία σκοπιμότητα. Όπως και αν τοποθετηθεί κανείς απέναντι σε αυτό το ηθικό δίλημμα, παραμένει το ζήτημα ότι υπάρχει κάτι στη χρήση βασανιστηρίων που την καθιστά απεχθή, ανεξάρτητα από το ενδεχομένως ευεργετικά αποτελέσματά της. Αποδοκιμάζουμε τα βασανιστήρια όχι μόνο για το ποσό του πόνου που επιφέρουν, αλλά για ένα ποιοτικό τους στοιχείο. Ο ωφελιμισμός, από την καντιανή οπτική γωνία, δεν λαμβάνει σοβαρά υπ' όψη την αξία της ατομικότητας και μετατρέπει τα πάντα σε μετρήσιμες ποσότητες. Με αυτόν όμως τον τρόπο η ηθική γίνεται κάτι σαν πολιτική, αποκτά εργαλειακό χαρακτήρα και δεν διαφέρει από την λογιστική της διοίκησης. Λείπει εκείνη η διάσταση της άπειρης αξίας, εν προκειμένω της ανθρώπινης προσωπικότητας, που διαισθητικά χαρακτηρίζει την ηθική μας μέριμνα. Αυτό όμως, υποστηρίζουν οι καντιανοί, δεν μπορεί να ανακτηθεί παρά ελέγχοντας την ηθική ορθότητα της ίδιας της πράξης και όχι την αγαθότητα των συνεπειών της. Η παραγνώριση της ατομικότητας εκ μέρους των ωφελιμιστών έδωσε άλλωστε την αφορμή για διορθώσεις του συνεπειοκρατικού μοντέλου. Ο Τζ. Στ. Μιλλ για παράδειγμα πρότεινε την άρση της πλήρους ποσοτικοποίησης των ηδονών και τη συγκρότηση μιας ποιοτικής ιεραρχικής

κλίμακας. Άλλοι ωφελιμιστές πρότειναν την αντικατάσταση του ερωτήματος «ποιες είναι οι συνέπειες μιας πράξης» από το ερώτημα «ποιες είναι οι συνέπειες ενός γενικού κανόνα για τις πράξεις μας». Έτσι, θα μπορούσε να πει κανείς ότι είναι μεν σωστό να θυσιαστεί ένας για πολλούς, αλλά αν κάνουμε τέτοιες θυσίες κανόνα, τότε μακροπρόθεσμα θα ζημιωθούν όλοι. Από την πλευρά των δεοντολόγων, που συμμερίζονται την ανάγκη για γενικούς κανόνες, όχι όμως και το κριτήριο των συνεπειών, οι διορθώσεις αυτές δεν είναι αρκετές. Ακόμη και αν βρίσκαμε έναν κανόνα οποίος θα ευεργετούσε μακροπρόθεσμα το σύνολο, η θυσία ενός ανθρώπου, η προσβολή της αξιοπρέπειάς του (μιας έννοιας κεντρικής όπως θα δούμε) είναι πάντοτε ανήθικη.

Αλλά ας προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε την ιδιαιτερότητα της δεοντολογικής ηθικής έναντι της συνεπειοκρατικής με ένα παράδειγμα που οφείλουμε στον ίδιο τον Καντ. Το πλαίσιο στο οποίο χρησιμοποιείται το παράδειγμα μπορούμε να το αφήσουμε εν προκειμένω στην άκρη. Ας υποθέσουμε λοιπόν ότι ένας άνθρωπος, που διώκεται από κάποιους άλλους, αποδεδειγμένα κακούς ανθρώπους, χτυπά μια μέρα το κουδούνι μας και ζητά να τον φυγαδεύσουμε. Εδώ δεν τίθεται ζήτημα διλήμματος. Είναι σαφές ότι έτσι θα κάνουμε. Να όμως που οι φονιάδες τον έχουν παρακολουθήσει και υποψιάζονται ότι έχει κρυφτεί στο σπίτι μας. Χτυπούν λοιπόν και αυτοί με τη σειρά τους την πόρτα και μας ρωτάνε, αν ο Χ βρίσκεται στο σπίτι μας. Τα αισθήματα της ανθρωπιάς και της δικαιοσύνης που μας διακατέχουν μας ωθούν να δώσουμε αρνητική απάντηση. Ξέρουμε πολύ καλά ότι αν τον βρουν θα τον σκοτώσουν. Μάλιστα, δεν έχουμε λόγο να φοβόμαστε ότι αν ανακαλυφθεί το ψέμμα μας, οι δολοφόνοι θα ξεσπάσουν πάνω μας. Είναι σίγουρο ότι δεν πρόκειται να το ανακαλύψουν ποτέ και ότι ακόμη και αν το ανακαλύψουν δεν πρόκειται να πάθουμε τίποτε. Άρα τα πράγματα μοιάζουν απλά.

Ο Καντ όμως διαφωνεί και υποστηρίζει ότι όντως βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα δίλημμα. Γνωρίζουμε ότι λέγοντας την αλήθεια είναι σχεδόν σαν να εγκαταλείπουμε τον Χ στο έλεος των φονιάδων, γνωρίζουμε όμως επίσης ότι δεν επιτρέπεται να λέμε ψέμματα, ότι είναι καθήκον μας να λέμε πάντοτε την αλήθεια. Γιατί υπάρχει ένα τέτοιο καθήκον είναι ένα άλλο θέμα, αλλά ας δεχτούμε χάριν του παραδείγματος ότι όντως υπάρχει ένας ηθικός νόμος που απαγορεύει τα ψέμματα, όπως άλλωστε πιστεύει και ο Καντ. Καλούμαστε

Commented [gs2]: Το ψέμμα από φιλανθρωπία

λοιπόν να αποφασίσουμε αν θα πρέπει να υπακούσουμε σε αυτόν το γενικό κανόνα, στο ηθικό δέον (εξ ου και δεοντολογία) ή να σώσουμε τον κυνηγημένο, κάτι που προφανώς θα θέλαμε και είναι καλό που θα θέλαμε. Αλλά εδώ, λέει ο Καντ, το ερώτημα δεν είναι τι είναι καλό, ούτε τι συνεισφέρει στο καλό ως συνέπεια, αλλά τι είναι ορθό να κάνουμε. Και προς έκπληξη του κοινού μας ηθικού αισθήματος, ο Καντ υποστηρίζει ότι ο ηθικός άνθρωπος θα έλεγε στους δολοφόνους την αλήθεια, ότι το ψέμμα με το οποίο σώζουμε μια ζωή είναι μια ανήθικη πράξη, μόνο και μόνο επειδή είναι ψέμμα

Ποιο είναι όμως το επιχείρημα για αυτή την απροσδόκητη ηθική κρίση; Όπως θα δούμε, είναι εξίσου παράδοξο. Αφορά την εύλογη ένσταση σχεδόν του οποιουδήποτε από εμάς. Ο καθένας θα έλεγε στον Καντ ότι εν προκειμένω ο κανόνας της ειλικρίνειας δεν έχει κανένα νόημα, διότι είναι φανερό ότι η εφαρμογή του αντιβαίνει σε ηθικές αξίες, όπως εκείνη της ζωής, ότι το ζήτημα δεν είναι να μην κάνουμε εμείς κάτι ανήθικό, αλλά να σώσουμε τον άνθρωπο κ.ο.κ. Ο Καντ απαντά όμως με τον εξής τρόπο. Πράγματι, λέει, αν πούμε την αλήθεια, τότε μάλλον οδηγούμε αυτό τον άνθρωπο στο θάνατο. Μάλλον όμως. Γιατί τίποτε δεν αποκλείει την ώρα που εμείς προσπαθούμε να ξεγελάσουμε τους δολοφόνους, ο Χ, τρομοκρατημένος από την εμφάνισή τους, να θελήσει να δραπετεύσει από την πίσω πόρτα, φοβούμενος, ας πούμε, ότι μπορεί να τον προδώσουμε. Τότε όμως τίποτε δεν αποκλείει, οι κακοί, την ώρα που φεύγουν απογοητευμένοι από το σπίτι μας, να πέσουν πάνω του και να τον πιάσουν, ενώ αν είχαμε πει την αλήθεια, εκείνος θα είχε γλυτώσει, αφού θα είχε φύγει από την πίσω πόρτα. Δεν μπορείτε, λέει ο Καντ, να αποκλείσετε αυτή την πιθανότητα, έστω και αν είναι μικρή. Γεγονός παραμένει ότι στην περίπτωση αυτή, άθελά σας, θα είχατε προκαλέσει το θάνατο του Χ. Πώς μπορείτε τότε να λέτε με βεβαιότητα ότι το ψέμμα ήταν η ορθή ηθική επιλογή με το δικό σας κριτήριο. Θα έπρεπε μάλλον να πείτε ότι χρησιμοποιήσατε το εργαλείο που έχει περισσότερες πιθανότητες να επιτύχει ένα σκοπό, αλλά αυτό δεν έχει καμία σχέση με την ηθική ποιότητα της πράξης σας. Είναι ζήτημα τεχνικής αποτελεσματικότητας. Αν θέλετε να είστε ηθικοί, τότε περιορίστε το ενδιαφέρον σας σε αυτό που εξαρτάται απολύτως (βλέπουμε εδώ και πάλι αυτή τη λογική του απείρου) από εσάς τους ίδιους και αφήστε το Θεό (αυτό θα πει δυνάμεις που δεν ελέγχονται από τον άνθρωπο) να αποφασίσει για τις συνέπειες.

2. Υπερβατολογική ελευθερία

A. Με βάση το νοητικό πείραμα του «ψέμματος από φιλανθρωπία» μπορούμε τώρα να εισχωρήσουμε βαθύτερα στην ηθική θεωρία του Καντ ή μάλλον στην μεταηθική του τοποθέτηση, που, όπως θα δούμε, συναρτάται με το ευρύτερο πλαίσιο της καντιανής φιλοσοφίας, όπως το γνωρίζουμε από την πρώτη Κριτική. Είδαμε ότι το βασικό επιχείρημα του Καντ υπέρ της ριζικής απόρριψης του ψέμματος είναι πως ηθικά αξιολογήσιμο είναι μόνο ό,τι μπορεί να μου καταλογιστεί και μάλιστα ό,τι μπορεί να μου καταλογιστεί πλήρως. Για ό,τι δεν είμαι αποκλειστικά υπεύθυνος δεν μπορώ ούτε να επαινεθώ ούτε να επικριθώ, καθώς αυτό είναι έργο της φύσης και των αιτιακών προσδιορισμών σε αυτήν. Ξέρουμε άλλωστε από τη δεύτερη αναλογία της εμπειρίας στην ΚΚΛ (βλ. μάθημα Α7) ότι κάθε μεταβολή συμβαίνει σύμφωνα με το νόμο της σύνδεσης αιτίου και αποτελέσματος. Συνεπώς, ο Καντ υποστηρίζει ότι όταν καλούμαι να απαντήσω στο ερώτημα αν είναι καλό να πράξω α ή β, όταν καλούμαι να ορίσω την ηθική ποιότητα μιας πράξης, αυτό μπορεί να αφορά μόνο ό,τι εξαρτάται από το ότι πρόκειται για πράξη (για κάτι που έχει τη μορφή της πράξης) και όχι για ένα απλό φυσικό γεγονός. Μπορεί π.χ. μια γλάστρα να πέσει, επειδή φυσά αέρας, στο κεφάλι κάποιου και να τον σκοτώσει, μπορεί όμως τη γλάστρα να την έχω ρίξει εγώ. Όταν λοιπόν θέτω το ερώτημα αν θα πρέπει ή δεν πρέπει να ρίξω μια γλάστρα στο κεφάλι του περαστικού (ο οποίος ας πούμε μου είναι μισητός), τότε δεν ρωτώ για τις φυσικές συνέπειες της πρόσκρουσης της γλάστρας στο κεφάλι, γιατί αυτές είναι οι ίδιες είτε ρίξω εγώ τη γλάστρα είτε τη ρίξει ο αέρας. Πράγματι, οι περισσότεροι από εμάς θα δεχόμασταν με ευκολία ότι ακόμη και αν δεν πετύχω τον περαστικό, η πράξη μου να τον σημαδεύσω ήταν ανήθικη. Όμως ο Καντ θέλει να πει κάτι περισσότερο από το ότι αυτό που έχει σημασία είναι η πρόθεση. Μεταφέροντας το κριτήριο από τις συνέπειες στις επιδιωκόμενες συνέπειες, δεν έχω υπερβεί τη συνεπειοκρατία. Παραμένω στο πλαίσιο της, γιατί θέτω ως κριτήριο της ηθικότητας καταστάσεις πραγμάτων. Όταν ο Καντ ισχυρίζεται ότι δεν είμαι ολοκληρωτικά υπεύθυνος για μια κατάσταση πραγμάτων, δεν εννοεί μόνο ότι δεν είμαι υπεύθυνος όταν παρεμβληθεί μια απρόβλεπτη φυσική επίδραση, αλλά ότι δεν είμαι υπεύθυνος, επειδή μπορεί να παρεμβληθεί μια τέτοια επίδραση (όπως στο νοητικό

Commented [gs3]: Πράξη

πείραμα του ψέμματος). Έτσι δεν έχω πράξει καλώς ακόμη και αν τελικά σώσω τον κυνηγημένο, λέγοντας ψέμματα. Βρισκόμαστε ήδη στον σκληρό πυρήνα της ηθικής φιλοσοφίας του Καντ. Σύμφωνα με αυτήν, κανένα περιεχόμενο (καμιά κατάσταση πραγμάτων ή ύλη, όπως ενίοτε λέει ο Καντ) δεν είναι καλό ή κακό, με την αυστηρή έννοια. Μολονότι ακούγεται υπερβολικό, καλό ή κακό δεν είναι πρωτίστως η ζωή ή ο θάνατος του περαστικού, αλλά η πράξη μου, και έτσι δεν μπορώ να την αξιολογήσω στη βάση των πραγματικών ή πιθανών της συνεπειών. Αν η θεώρηση αυτή μοιάζει εκκεντρική, πόσο μάλλον αυτό το οποίο συνεπάγεται. Θα δούμε, αν και όχι αμέσως, ότι σύμφωνα με τον Καντ, η αναγωγή της ηθικότητας σε ένα περιεχόμενο είναι αυτό ακριβώς που με κάνει ανήθικο και ότι μόνο τότε είμαι ηθικός όταν το κριτήριο της πράξης μου είναι το να θέλω να πράττω. Θα επανέλθουμε όμως αργότερα σε αυτό το παράδοξο και τη σημασία του.

Προς το παρόν, ας μείνουμε στο πρώτο, στο ότι αυτό που είναι ηθικό ή ανήθικο, καλό ή κακό, είναι η πράξη. Δεν είναι όμως η ίδια η πράξη μια κατάσταση πραγμάτων; Ας υποθέσουμε ότι ένας άνθρωπος από το απέναντι μπαλκόνι του σπιτιού μου βλέπει σε δύο διαφορετικές μέρες δυο εικόνες. Την πρώτη φορά, μια απρόσεκτη γάτα, σπρώχνει τη γλάστρα και τη στέλνει στο κεφάλι ενός περαστικού ή ίσως όχι μια γάτα, αλλά ένα άψυχο αντικείμενο, ας πούμε ένα πουλί που πέφτει νεκρό από τον ουρανό πάνω στη γλάστρα κ.ο.κ. Άλλωστε οι δύο περιπτώσεις δεν έχουν ουσιώδη διαφορά για τον Καντ, από την άποψη που μας απασχολεί εδώ. Ο γείτονας κατά τύχη βιντεοσκοπεί τη γάτα ή το πουλί που με το σώμα τους ωθούν τη γλάστρα και τη ρίχνουν στο κεφάλι του ανθρώπου. Αυτή είναι μια κατάσταση πραγμάτων και μπορεί να αποτυπωθεί σε ένα φιλμ ή σε μια φωτογραφία. Τη δεύτερη φορά, εκείνος που σπρώχνει τη γάτα είμαι εγώ, και ο γείτονας βιντεοσκοπεί τα χέρια μου, δηλαδή ένα μέρος του σώματός μου, να στέλνουν και πάλι τη γλάστρα στο κεφάλι. Αποτυπώνει λοιπόν και πάλι μια κατάσταση πραγμάτων. Ποια είναι η διαφορά; Προφανώς μόνο στην περίπτωση που εγώ σπρώχνω τη γλάστρα μπορεί να γίνει λόγος για πράξη. Μια πράξη εκδηλώνεται μεν ως μια κατάσταση πραγμάτων, ένα γεγονός (μια ώθηση στη γλάστρα), αλλά δεν είναι πράξη επειδή ασκείται κάποια σωματική επίδραση. Εκείνο που κάνει την πράξη πράξη, και άρα ηθικά ενδιαφέρουσα, είναι το ότι η

εξωτερική κίνηση υπήρξε ηθελημένη, είναι αποτέλεσμα (μεταξύ άλλων) μιας προαίρεσης (Willkür).¹

Πράξη λοιπόν είναι ένα φυσικό γεγονός που είναι άμεσα προσδιορισμένο από μια προαίρεση, και είναι η φύση αυτής της προαίρεσης που καθιστά την εξωτερική πράξη ηθική ή ανήθικη. Άλλωστε ο λόγος για τον οποίο ο Καντ δεν ασπάζεται μια αρετολογική ή συνεπειοκρατική ηθική είναι ότι οι εν λόγω θεωρίες δεν εστιάζουν, όπως η δική του, στην πράξη ως πράξη, δηλαδή στην προαίρεση ως προαίρεση. Τι θα πει όμως ακριβώς προαίρεση; Πρώτα από όλα σημαίνει ότι η πράξη συντελέστηκε εκούσια, ήταν δηλαδή αποτέλεσμα του ότι κάποιος τη θέλησε. Η προαίρεση είναι σύμφωνα με τον Καντ αυτή ακριβώς η ικανότητα να θέλει κανείς κάτι, να προβαίνει σε εκούσιες πράξεις. Στο παράδειγμα μας με τη γάτα υποθέσαμε ότι εκείνη ήταν απρόσεκτη την ώρα που έκοβε βόλτες στο μπαλκόνι. Θα μπορούσε όμως να είχε ρίξει τη γλάστρα επίτηδες, ας πούμε για να την απομακρύνει, επειδή την ενοχλούσε στο κυνήγι μιας κατσαρίδας. Το αν όντως μια γάτα σκέφτεται ακριβώς έτσι είναι αδιάφορο. Ας το πάρουμε απλώς ως υποθετικό παράδειγμα. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσαμε να πούμε ότι η γάτα έδρασε εκούσια, όπως εκούσια μια άλλη μέρα ανέβηκε στο τραπέζι για να φάει το ψάρι που ήταν έτοιμο στο πιάτο. Δύσκολα πάντως θα λέγαμε ότι η γάτα προέβη στη μία ή στην άλλη περίπτωση σε μια πράξη, παρ' όλο που κινήθηκε και τις δύο φορές ηθελημένα. Ο Καντ διακρίνει για αυτό το λόγο την ανθρώπινη προαίρεση από την προαίρεση των ζώων. Η τελευταία είναι *arbitrium brutum*, ενώ η πρώτη ονομάζεται *arbitrium liberum*. Τι ακριβώς σημαίνουν αυτοί οι λατινικοί όροι; Για να το καταλάβουμε θα πρέπει να σκεφτούμε μια ακόμη συμπαραδήλωση της λέξης προαίρεση. Κάνω κάτι με προαίρεση σημαίνει όχι μόνο ότι κάνω κάτι εκούσια (έχω προαίρεση), αλλά και κάνω κάτι προαιρετικά, δηλαδή θα μπορούσα και να μην το κάνω.

Το σημείο αυτό είναι απολύτως κρίσιμο. Ο Καντ χρησιμοποιεί τον όρο «προαίρεση» (*arbitrium*) και για τις δύο περιπτώσεις. Εκείνο που έχουν και οι δύο κοινό είναι ότι

Commented [gs4]: Προαίρεση

¹ Ας σημειώσουμε εδώ ένα ζήτημα ορολογίας. Στα έργα με τα οποία θα ασχοληθούμε ο Καντ δεν διακρίνει αυστηρά μεταξύ των όρων «θέληση» (*Wille*) και «προαίρεση», κάτι που θα κάνει σε ένα μεταγενέστερό του κείμενο, τη *Μεταφυσική των ηθών*. Αυτό μπορεί να δημιουργήσει κάποια σύγχυση, αλλά προς το παρόν δεν χρειάζεται να επεκταθούμε περισσότερο.

πρόκειται για εκούσιες κινήσεις, δηλαδή για κινήσεις που έχουν ως αίτιο ένα εσωτερικό γεγονός, την επιθυμία να γίνουν, ας πούμε μια απόφαση, έστω και αν αυτή δεν είναι εντελώς φανερή στην περίπτωση της γάτας. Εδώ δεν παίζει ρόλο αν η απόφαση αυτή μπορεί να παρασταθεί ως μία βιοχημική αντίδραση εντός του οργανισμού. Ας πούμε λοιπόν ότι στην μία περίπτωση έχουμε μια αιτιακή επίδραση $A(\text{πόφαση}) \rightarrow \Gamma(\text{άτας}) \rightarrow \Gamma\lambda(\text{άστρα})$, ενώ στη δεύτερη μια επίδραση $AA(\text{ανθρώπου}) \rightarrow \Gamma\lambda$. Μόνο στην περίπτωση του ανθρώπου εννοούμε με τη λέξη απόφαση (προαίρεση, εκούσιο) ότι η ενέργεια έγινε προαιρετικά, ότι θα μπορούσε δηλαδή και να μην έχει γίνει, δηλαδή ότι ο άνθρωπος θα μπορούσε και να μην είχε πράξει με τον τρόπο που έπραξε, ότι θα μπορούσε να έχει αποφασίσει να πράξει διαφορετικά. Πράξεις ονομάζουμε λοιπόν μόνο εκείνες τις ενέργειες που όχι μόνο είναι εκούσιες, αλλά που είναι επίσης προαιρετικές. Τη δυνατότητα να μην έπραττε όπως έπραξε δεν την αναγνωρίζουμε στη γάτα. Ασφαλώς θα ρωτήσει κανείς «και πού το ξέρει αυτό ο Καντ;». Ο ίδιος όμως δεν θεωρεί ότι χρειάζεται να δικαιολογήσει την υπόθεση αυτή. Για τη γάτα, που είναι ένα αντικείμενο που υπόκειται στους νόμους της φύσης, θα πρέπει να ισχύει η αρχή της αιτιότητας (σύμφωνα με τη δεύτερη αναλογία της εμπειρίας στην ΚΚΛ), κατά την οποία τίποτε δεν είναι χωρίς αιτία. Το ότι η γάτα αποφάσισε να ορμήσει στο ψάρι την ώρα που δεν την βλέπαμε μπορεί να ονομαστεί μεν απόφαση (γι' αυτό άλλωστε μπορούμε να τη χαρακτηρίσουμε ως πονηρή γάτα), όμως η απόφαση αυτή θα πρέπει να είναι προϊόν κάποιας αιτίας και η αιτία αυτή δεν μπορεί παρά να προηγείται της απόφασης. Εκείνο που προηγείται της απόφασης της γάτας είναι η σωματική κατάσταση της γάτας, η οποία με τη σειρά της είναι προϊόν αλλων επιδράσεων, π.χ. τη γάτας που τη γέννησε και την προίκισε με ένα ορισμένο γενετικό κώδικα, των συνηθειών που απέκτησε στο σπίτι που μεγάλωσε, της τροφής που έλαβε κ.ο.κ., επιδράσεων που δεν μπορούμε να γνωρίζουμε εξαντλητικά, αλλά σε κάθε περίπτωση καθόρισαν τη γάτα και την απόφασή της.

Η προαίρεση της γάτας είναι *brutum* (ζώδης), διότι είναι προσδιορισμένη από κάποια αίτια, έτσι ώστε η γάτα δεν θα μπορούσε να έχει κάνει κάτι άλλο από αυτό που έκανε. Στην περίπτωση ωστόσο του ανθρώπου ο Καντ μιλάει για *arbitrium liberum*, το οποίο σημαίνει ότι η προαίρεσή του δεν είναι καθορισμένη πλήρως από προηγούμενα

αίτια. Γιατί λέμε «όχι πλήρως»; Διότι είναι αναμφισβήτητο ότι και στην περίπτωση του ανθρώπου ισχύει μια αντίστοιχη φυσική αιτιότητα. Για παράδειγμα, το ότι θέλησα να τσακίσω το κεφάλι του περαστικού προϋποθέτει πολλά πράγματα, π.χ. το ότι είμαι οξύθυμος χαρακτήρας, ότι μου έκανε κάποτε μεγάλο κακό, ότι έχω κάποια προηγούμενα συναισθήματα μίσους απέναντί του. Όλα αυτά τα αίτια μπορεί να με κινητοποιούν να του πετάξω τη γλάστρα στο κεφάλι, κανένα τους, συμπεριλαμβανομένων των συναισθημάτων, δεν με κάνει να διαφέρω από τη γάτα. Την επίδρασή τους ο Καντ την ονομάζει «παθολογική». Αυτό δεν παραπέμπει σε κάποια αρρώστια, αλλά στην έννοια της παθητικότητας. Η προαίρεσή μου ετεροκαθορίζεται και είναι συνεπώς παθητική, ακόμη και όταν αποφασίζεται η ενέργεια. Παρ' όλα αυτά, στην περίπτωση του ανθρώπου και σε αντίθεση με εκείνη της γάτας μιλάμε για πράξη και θεωρούμε για αυτόν ότι θα μπορούσε και να μην έχει κάνει ό,τι έκανε. Είναι υπεύθυνος για την πράξη του, όχι μόνο με την έννοια ότι ήταν εκείνος που τη θέλησε, αλλά και με την έννοια ότι θα μπορούσε, παρά τα παθολογικά του κίνητρα και να μην έχει ρίξει τη γλάστρα. Συνεπώς, κατά τον Καντ, η ανθρώπινη προαίρεση επηρεάζεται μεν από παθολογικά αίτια, δεν καθορίζεται όμως αναγκαστικά, όπως εκείνη της γάτας, στην οποία η απόφαση δεν είναι παρά ένας σταθμός στην αλυσίδα των καθοριστικών αιτίων.

Β. Από πού και ως πού όμως έχουμε το δικαίωμα να υποθέτουμε κάτι τέτοιο για τον άνθρωπο; Εξαιρείται τάχα από την αιτιότητα και τους νόμους της φύσης; Δεν θα έπρεπε να θεωρήσουμε ότι η ελευθερία της θέλησης είναι μια ψευδαίσθηση και ότι στην πραγματικότητα ποτέ δεν θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει κάτι άλλο από αυτό που κάναμε; Η απάντηση του Καντ είναι φαινομενικά απλή, αποτελεί όμως ένα από τα πιο δύσβατα σημεία της φιλοσοφίας τους. Ναι μεν, λέει ο Καντ στην ΚΚΛ, ο άνθρωπος ως ον, δηλαδή ως αντικείμενο μέσα στη φύση, υπόκειται από κάθε άποψη στους φυσικούς νόμους. Είναι έτσι πολύ σωστό να μην θέλουμε να τον εξαιρέσουμε από ό,τι γνωρίζουμε από τη δεύτερη αναλογία. Από την άλλη όμως, την ώρα που βλέπω τον μισητό περαστικό και τη γλάστρα που μπορώ να του πετάξω στο κεφάλι από το μπαλκόνι, αναρωτιέμαι αν θα πρέπει να το κάνω ή όχι. Ας υποθέσουμε ότι δεν βρίσκομαι υπό την επίδραση κάποιας

Commented [gs5]: Πρακτική ελευθερία

ουσίας που θα μου στερούσε αυτή τη δυνατότητα. Είναι τότε βέβαιο ότι θα θέσω στον εαυτό μου το «πρακτικό» ερώτημα. Να το κάνω ή να μην το κάνω; Εδώ το πρώτο πρόσωπο δεν είναι τυχαίο. Ο γείτονας από το απέναντι μπαλκόνι δεν θα δει αναγκαστικά το δισταγμό μου, θα βιντεοσκοπήσει πιθανότατα τις κινήσεις μου και θα αποτυπώσει την κατάσταση πραγμάτων στην οποία ήμουν μέρος και εγώ. Εγώ όμως γνωρίζω πως έκανα ό,τι έκανα ηθελήμένα, και τούτο ισχύει ακόμη και στην περίπτωση που δεν αντιμετωπίζω κανένα ηθικό δίλημμα. Μπορώ αν θέλω να δοκιμάσω να σηκωθώ από την καρέκλα, μπορώ και να μην το δοκιμάσω, και κάθε στιγμή που κάνω κάτι ξέρω ότι είμαι εγώ αυτός που το κάνει. Αυτή η συνείδηση του Εγώ ότι είναι υποκείμενο της πράξης ονομάζεται από τον Καντ «πρακτική ελευθερία» και είναι αυτή που απουσιάζει από τα ζώα και υπάρχει στον άνθρωπο, κάτι που το γνωρίζω μόνο και μόνο από τη σχέση μου με τον εαυτό μου, από το ότι μπορώ να αναρωτηθώ αν θα κάνω κάτι ή όχι, από το ότι μπορώ να πω «τι να κάνω;».

Στην ΚΚΛ ο Καντ παρουσιάζει τρία ερωτήματα που απασχολούν τη φιλοσοφία του: τι μπορώ να γνωρίζω, τι οφείλω να πράττω, τι δικαιούμαι να ελπίζω, από τα οποία θα γεννηθούν στη συνέχεια οι τρεις Κριτικές. Ας αφήσουμε εδώ στην άκρη το τρίτο και ίσως πιο δυσνόητο ερώτημα. Εκείνο που είναι σημαντικό είναι ότι δύο πρώτα ερωτήματα είναι για τον Καντ, τελείως διαφορετικά μεταξύ τους. Η πρακτική φιλοσοφία είναι εντελώς ανεξάρτητη της θεωρητικής. Γιατί όμως συμβαίνει αυτό; Όταν θέλω να γνωρίσω τα πράγματα, όπως αυτά είναι, τότε, όπως γνωρίζουμε από την ΚΚΛ, χρειαζόμαστε, πέραν της διάνοιάς μας, η οποία είναι ο νομοθέτης της φύσης, υποχρεωτικά και τη συνδρομή της εμπειρικής εποπτείας. Όταν όμως ρωτάω τι οφείλω να κάνω, τότε δεν υπάρχει κανένας λόγος να συμβουλευτώ την εμπειρία. Και μόνο το γεγονός ότι ρωτάω κάτι τέτοιο δηλώνει ότι παίρνω απόσταση από το πώς έχουν τα πράγματα και αξιώνω να τα καθορίσω ως υποκείμενο της πράξης. Συνεπώς σκέφτομαι τα πράγματα ως καθοριζόμενα από το νου μου και μόνο, δηλαδή απλώς και μόνο από έννοιες (χωρίς εποπτείες). Η γνωστική εκείνη ικανότητα που δεν χρειάζεται να εφαρμοστεί στην εμπειρία είναι όμως ο Λόγος (βλ. μάθημα Α8). Επομένως, όταν λέω «να κάνω κάτι ή να μην το κάνω» (και αν δεν το έλεγα αυτό, δεν θα διέφερα από τη γάτα), φαντάζομαι το Λόγο ως φορέα αιτιότητας.

Τι μπορεί όμως να σημαίνει αυτό; Μέχρι τώρα γνωρίζαμε μόνο μία αιτιότητα, τη φυσική αιτιότητα σύμφωνα με τη δεύτερη αναλογία. Σύμφωνα με αυτή καθετί έχει μια αιτία και επομένως τίποτε δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι η πρώτη αιτία, δηλ. μια αιτία που δεν είναι ταυτόχρονα και αποτέλεσμα. Ο Λόγος όμως είναι η γνωστική μας αυθορμησία, καθώς δεν έχει την παραμικρή σχέση με τον αισθητό κόσμο. Συνεπώς, ο Λόγος ως αιτία σημαίνει μια πρώτη αιτία, κάτι το οποίο δεν θα βρούμε πουθενά στη φύση και ωστόσο αξιώνει να έχει επιρροή σε αυτή. Έτσι ακριβώς όπως η διάνοια νομοθετεί επί της φύσης έτσι όπως αυτή είναι για μας αντικείμενο της γνώσης, έτσι νομοθετεί και ο Λόγος επί της φύσης ως αντικείμενο της πράξης. Κι αυτό δεν σημαίνει τίποτε άλλο από το ότι ο Λόγος είναι εκείνη η γνωστική δύναμη και η μόνη που μπορεί να δώσει απάντηση στο ερώτημα «τι οφείλω να κάνω», καθώς είναι και εκείνη που το γεννά, γιατί τα μη έλλογα όντα ουδέποτε το θέτουν στον εαυτό τους.

Αυτή η διαφορά μεταξύ της θεωρητικής και της πρακτικής νομοθεσίας είναι εύλογη, με τη διαφορά ότι δημιουργεί ένα δυσεπίλυτο πρόβλημα. Μπορούμε μεν να διακρίνουμε ανάμεσα στις πράξεις και τα γεγονότα, δηλαδή τα φυσικά όντα στις διάφορες καταστάσεις όπου εμφανίζονται. Ωστόσο, οι πράξεις εκτελούνται και αυτές από φυσικά όντα και συνεπώς θα πρέπει να υπόκεινται στη φυσική αιτιότητα. Ενδεχομένως ο άνθρωπος ως έλλογο ον να αναρωτιέται αν θα πρέπει να κάνει το α ή το β, το α και το β είναι όμως φυσικά γεγονότα όπως και ο ίδιος είναι φυσικό ον. Επομένως, μολονότι φαντάζεται, όπως είδαμε, αναγκαστικά ότι έχει τη δυνατότητα της επιλογής και του ορθολογικού και μόνο καθορισμού αυτής της επιλογής, στην πραγματικότητα η επιλογή αυτή είναι καθορισμένη από φυσικά αίτια. Από την άποψη αυτή η ελευθερία της προαίρεσής του που αποκαλύπτεται από το γεγονός ότι αναρωτιέται και οφείλεται στο Λόγο θα πρέπει να είναι απλώς μια ψευδαίσθηση. Νομίζω ότι μπορώ να σηκωθώ από την καρέκλα ή όχι κατά βούληση, όμως η βούλησή μου αυτή, δηλαδή η προαίρεσή μου είναι αιτιακά καθορισμένη, όπως και εκείνη της γάτας. Την ίδια στιγμή όμως είμαι εντελώς σίγουρος ότι μπορώ να κάνω το ένα ή το άλλο. Πώς μπορούν να συμβιβαστούν αυτά τα δύο. Η μόνη πιθανότητα να μην αποτελεί ψευδαίσθηση η πρακτική ελευθερία και κατ' επέκταση η μόνη πιθανότητα

να υπάρχει οποιαδήποτε ηθική επιταγή είναι η προαίρεση μου να είναι καθορισμένη και την ίδια στιγμή αυτοκαθοριζόμενη, κάτι που συνιστά αντίφαση.

Βρισκόμαστε εδώ μπροστά σε ένα φαινομενικό αδιέξοδο, το οποίο πραγματεύεται ο Καντ στην τρίτη αντινομία του καθαρού Λόγου ως κοσμολογικό πρόβλημα. Εδώ θα περιοριστούμε στην ηθική του διάσταση. Πώς μπορώ, ενώ είμαι και εγώ ένα φαινόμενο, και άρα απολύτως προσδιορισμένος από προηγούμενα αίτια, να είμαι ελεύθερος να επιλέξω το ένα ή το άλλο; Η απάντηση του Καντ είναι ότι δεν θα υπήρχε απάντηση αν δεν είχαμε στη διάθεσή μας τη θεωρία του υπερβατολογικού ιδεαλισμού. Αυτή η θεωρία μας λέει ότι τα αντικείμενα ως φαινόμενα δεν είναι τα πράγματα καθ' εαυτά, τα οποία δεν βρίσκονται κάτω από τις *a priori* αρχές της εποπτείας, τις οποίες εμείς βάζουμε στα αντικείμενα και τα κάνουμε με αυτό τον τρόπο αντικείμενα. Για το πράγμα καθ' εαυτό δεν μπορούμε να πούμε τίποτε, αφού είναι αυτό που δεν μπορούμε να γνωρίσουμε. Ακριβώς όμως επειδή δεν μπορούμε να το γνωρίσουμε, τίποτε δεν μας εμποδίζει να υποθέσουμε ότι το νοητό υπόστρωμα κάποιων αισθητών αντικειμένων έχει την ικανότητα να καθορίζει το φαινόμενο, χωρίς το ίδιο να είναι φαινόμενο. Καθετί στον κόσμο προκαλεί ορισμένα αποτελέσματα σε συνάρτηση με τις περιστάσεις στις οποίες βρίσκεται. Ένα άλλο αντικείμενο στις ίδιες περιστάσεις θα προκαλούσε διαφορετικά αποτελέσματα. Αυτή η ιδιαιτερότητά του, τρόπον τινά η ταυτότητά του, είναι ο χαρακτήρας του, και επειδή καθετί είναι εμπειρικά καθορισμένο, ο χαρακτήρας όλων των πραγμάτων είναι εμπειρικός. Έχουν γίνει κάποια στιγμή σύμφωνα με τους νόμους της φύσης αυτό που είναι. Ο άνθρωπος δεν αποτελεί εξαίρεση. Έχει και εκείνος έναν εμπειρικό χαρακτήρα. Ωστόσο ο εμπειρικός του χαρακτήρας, ο χαρακτήρας του ανθρώπου ως φαινομένου, μπορεί, όπως είδαμε ότι μπορούμε να υποθέσουμε, να καθορίζεται επίσης από το νοητό υπόστρωμα, να είναι αποτέλεσμα και έκφραση, δηλαδή αισθητή εμφάνιση, του νοητού του χαρακτήρα. Επειδή τώρα αυτός ο νοητός χαρακτήρας είναι άχρονος, ένας τέτοιος καθορισμός δεν αντιφάσκει στον εμπειρικό καθορισμό, ο οποίος γίνεται μέσα στο χρόνο. Αν το φαινόμενο και το πράγμα καθ' εαυτό ταυτίζονταν, τότε πράγματι θα υπήρχε αντίφαση. Ο υπερβατολογικός ιδεαλισμός μάς δίνει ωστόσο το δικαίωμα της υπόθεσης ότι παρ' όλο που είμαστε εμπειρικά καθορισμένοι, είμαστε και νοητά καθορισμένοι εκτός του χρόνου.

Commented [gs6]: Υπερβατολογική ελευθερία

Αυτός όμως ο δεύτερος καθορισμός δεν είναι ένας ετεροκαθορισμός, αλλά ο Λόγος, ο οποίος μας καθιστά, σε αντίθεση με τα άλλα όντα, υποκείμενα της πράξης. Το ότι η προαίρεση μας μπορεί να αντισταθεί στους φυσικούς καθορισμούς, ενώ η γάτα δεν μπορεί να αντισταθεί στη μυρωδιά του ψαριού, οφείλεται στο ότι είμαστε έλλογα όντα. Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς στον Καντ ότι κάτι τέτοιο θα μπορούσε να ισχύει και για τη γάτα ως νοούμενο. Ωστόσο, ο Καντ υποστηρίζει ότι στην περίπτωση της γάτας, η οποία δεν αναρωτιέται τι οφείλει να κάνει και δεν λέει εγώ κάνω αυτό που κάνω, δεν έχουμε τον παραμικρό λόγο να υποθέσουμε έναν παρόμοιο νοητό προσδιορισμό. Η πρακτική ελευθερία την οποία αποδίδουμε στους εαυτούς μας ωθεί στην υπόθεση ότι στο νοητό υπόστρωμα της αισθητής μας ύπαρξης υπάρχει η δυνατότητα να ακυρώνουμε τους αιτιακούς προσδιορισμούς της προαίρεσής μας και να πράττουμε σύμφωνα με ηθικές προσταγές. Αν υπάρχει ένα «οφείλω», αν υπάρχει ένα ηθικό «πρέπει να», αν υπάρχει καν ένα «να», τότε η πρακτική ελευθερία που βιώνουμε στην καθημερινότητά μας προϋποθέτει μια δυνατότητα του ανθρώπου να προσδιορίζει την πράξη του σε πείσμα των φυσικών προσδιορισμών, σύμφωνα με την ορολογία του Καντ μια «υπερβατολογική ελευθερία».

Από την άλλη, στην ΚΚΛ, ο Καντ ομολογεί ότι αυτή η υπερβατολογική ελευθερία είναι μόνο μια επιτρεπτή υπόθεση, καθώς ουδέποτε μπορεί να αποδειχθεί, ούτε καν να αποδειχτεί ότι είναι δυνατή. Μπορεί κάλλιστα η δυνατότητά μας να αντιστεκόμαστε στη φυσική αιτιότητα να είναι ανύπαρκτη. Η ελευθερία την οποία τολμήσαμε να υποθέσουμε εμφανίζεται μόνο σε προστακτική έγκλιση, ποτέ σε οριστική. Αλλά ο Καντ θεωρεί ότι δεν χρειαζόμαστε τίποτε άλλο από το δικαίωμα που απέδειξε ότι έχουμε να κάνουμε αυτή την υπόθεση χωρίς να υποπίπτουμε σε λογική αντίφαση. Θα δούμε αλλού (βλ. μάθημα Β1) ότι ο Καντ θα επιχειρήσει να κάνει παρ' όλα αυτά ένα βήμα παραπάνω.

Προς το παρόν όμως, ας επιστρέψουμε για μια τελευταία φορά, στο παράδειγμα με το ψέμμα. Τι ισχυριζόταν ο Καντ; Γιατί ηθική του έχει αυτόν τον αυστηρά δεοντολογικό χαρακτήρα; Έλεγε ότι δεν έχει άμεση ηθική σημασία ο θάνατος ή η επιβίωση του Χ, καθώς η έκβαση της περιπτώσεώς του, δεν εξαρτάται ολοκληρωτικά από εμάς, όπως εξαρτάται το αν θα πούμε ψέμματα ή όχι. Τώρα μπορούμε να καταλάβουμε τι εννοούσε. Αν υπάρχει

Commented [gs7]: Ηθική ευθύνη

ζήτημα ηθικής, αν υπάρχει ηθικά ορθό και ηθικά λάθος, τότε θα πρέπει να είναι δυνατή μια προστακτική, θα πρέπει δηλαδή να μπορούμε να πούμε στον εαυτό μας «κάνε αυτό» ή «κάνε το άλλο», κάτι που σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να πούμε σε ένα άλογο ον. Για να μπορούμε όμως να πούμε κάτι τέτοιο, θα πρέπει να μπορούμε και να κάνουμε το ένα ή το άλλο κατά βούληση, θα πρέπει δηλαδή να είμαστε ελεύθεροι. Αν είμαστε ελεύθεροι, τότε είμαστε ολοκληρωτικά υπεύθυνοι για τις επιλογές μας, ειδάλλως κανείς δεν θα μπορούσε να μας τις καταλογίσει. Αν υπάρχει ηθική, πρέπει να υπάρχει ελευθερία και αν υπάρχει ελευθερία υπάρχει απόλυτη προσωπική ευθύνη. Επομένως ηθικά σημαντικό είναι μόνο εκείνο για το οποίο είμαστε οι ίδιοι υπεύθυνοι. Οποιαδήποτε άλλη θεώρηση, πιστεύει ο Καντ, αρνείται σε τελική ανάλυση ότι υπάρχει ζήτημα ηθικής.

3. Η καλή θέληση

(1^ο Κεφάλαιο, σ. 25-30· AA 4: 393-396)²

A. Η Θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών (ΘΜΗ), το έργο με το οποίο θα ασχοληθούμε σε αυτή τη σειρά των μαθημάτων, αποτελείται από τρία μέρη. Έχει τη φήμη ότι είναι ένα σχετικά εύκολο έργο (πλην του τρίτου μέρους του), το οποίο ακολουθεί μια μαιευτική στρατηγική. Θέλει να μας οδηγήσει στην ηθική φιλοσοφία του Καντ, λαμβάνοντας ως προϋπόθεση το ηθικό μας αισθητήριο. Έτσι, ο Καντ ισχυρίζεται ότι η θεωρία του δεν προσφέρει μια καινούργια ηθική διδασκαλία, αντίθετα με τα όσα πιστεύαμε μέχρι τώρα, αλλά απλώς συστηματοποιεί τις ηθικές απόψεις που ήδη έχουμε. Δεν είναι όμως, όπως θα δούμε, καθόλου σαφές ότι η ηθική φιλοσοφία του Καντ βρίσκεται σε συμφωνία με το ηθικό αισθητήριο όλων των ανθρώπων.

Το πρώτο μέρος της ΘΜΗ τιτλοφορείται χαρακτηριστικά: «Μετάβαση από την κοινή έλλογη ηθική γνώση στη φιλοσοφική», σύμφωνα με το πρόγραμμα του Καντ. Η μετάβαση αυτή είναι λιγότερο ομαλή από ό,τι ο ίδιος ο Καντ πιστεύει, και οι ερμηνευτές διαφωνούν σε πάρα πολλά σημεία μεταξύ τους σχετικά με το ακριβές νόημα των όσων υποστηρίζει ο Καντ. Δεν πρόκειται όμως να εμπλακούμε σε αυτές τις ερμηνευτικές διαμάχες και θα προσπαθήσουμε απλώς να καταλάβουμε τα βασικά βήματα της επιχειρηματολογίας του, παρακολουθώντας το κείμενο.

Ο Καντ δεν θεωρεί αυταπόδεικτο ότι η ηθική έχει δεοντολογικό χαρακτήρα. Θα καταλήξει σε αυτό, λαμβάνοντας αφετηρία από το παραδοσιακό ερώτημα «τι είναι αγαθό», δηλαδή τι είναι καλό. Υποστηρίζει ότι στην πραγματικότητα όλοι το γνωρίζουμε, ακόμη και αν δεν είμαστε σε θέση να το πούμε με σαφήνεια. Αυτή η υπόθεση του Καντ δεν ακούγεται πειστική. Ένας ηθικός σχετικιστής θα μπορούσε αμέσως να αντιτείνει ότι δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα, ότι οι άνθρωποι κρίνουν ο καθένας διαφορετικά, έχουν διαφορετικές ηθικές αξίες και μάλιστα ότι οι ηθικές τους αξιολογήσεις μεταβάλλονται

Commented [gs8]: Το απόλυτα καλό

² Για τα έργα του Καντ πλην της *Κριτικής του καθαρού Λόγου* συνηθίζεται να παραπέμπουμε στη λεγόμενη έκδοση της Ακαδημίας με τη συντομογραφία AA, ακολουθούμενη από αριθμό τόμου και σελίδων. Όλες οι σοβαρές μεταφράσεις των έργων του Καντ παρακολουθούν στο περιθώριο των σελίδων τη σελιδοποίηση της εν λόγω έκδοσης. Συνεπώς είναι εύκολο να παραπέμπουμε με αυτό τον τρόπο και διευκολύνει τη διεθνή συνεννόηση.

ανάλογα με τις περιστάσεις. Ο Καντ δεν αγνοεί αυτή την ένσταση. Αντίθετα, τη χρησιμοποιεί για να διατυπώσει μια πολύ βασική του θέση. Πράγματι, λέει, αν ό,τι θεωρούμε καλό το θεωρούμε καλό υπό όρους, τότε δεν έχουμε κανένα κριτήριο του καλού και η όλη συζήτηση δεν έχει νόημα. Συνεπώς, όταν ρωτάμε τι είναι καλό, η ερώτηση μας έχει νόημα μόνο εφόσον υπάρχει κάτι καλό άνευ όρων, κάτι απολύτως καλό. Τίποτε δεν είναι καλό αν δεν υπάρχει κάτι που είναι απεριόριστα καλό.

Από το παράδειγμα του ψέμματος από φιλανθρωπία γνωρίζουμε ήδη ότι ο Καντ σκέφτεται με αυτό τον τρόπο. Το ψέμμα αυτό, έλεγε ο Καντ, λέγεται με το βλέμμα στις αγαθές συνέπειες που θα έχει. Αυτές όμως δεν είναι απολύτως σίγουρες. Θα μπορούσε ο άνθρωπος που έχουμε στο σπίτι μας να πηδήξει από το παράθυρο και να πέσει πάνω στους δολοφόνους, τους οποίους εμείς διώξαμε με το ψέμμα μας. Το καλό αυτού του ψέμματος δεν είναι απόλυτο, υπόκειται σε όρους. Αντίθετα απόλυτη αξία έχει η ειλικρίνεια, για την οποία είμαστε ολοκληρωτικά υπεύθυνοι. Για να είναι κάτι απεριόριστα καλό, θα πρέπει να είναι καλό από μόνο του (αυταξία).

Β. Χωρίς περιστροφές, ο Καντ διατυπώνει αμέσως και χωρίς να την έχει προηγουμένως αιτιολογήσει τη θέση ότι το μόνο απόλυτα καλό είναι η καλή θέληση (guter Wille). Η αιτιολόγηση γίνεται αναδρομικά μέσω αποκλεισμού των άλλων δυνατών επιλογών. Απόλυτα καλά δεν θεωρούμε ούτε τα πνευματικά χαρίσματα, ούτε τις υλικές καταστάσεις, ούτε ακόμη κάποιες ψυχικές αρετές (σε αυτές τις τελευταίες θα επιστρέψουμε εν καιρώ). Σε όλα αυτά τα υποτιθέμενα αγαθά υπάρχουν περιπτώσεις όπου δεν τα κρίνουμε ως καλά, π.χ. δεν θεωρούμε ότι είναι καλό κάποιος να χρησιμοποιεί την ευφυΐα του για να εξαπατήσει άλλους, μολονότι κατ' αρχάς η ευφυΐα φαίνεται να είναι ένα αγαθό. Ούτε καν η ευδαιμονία δεν είναι κάτι απόλυτα καλό, γιατί μπορεί ένας άνθρωπος εντελώς ικανοποιημένος με την κατάστασή του να είναι ένας κακός άνθρωπος και αυτό έχουμε την τάση να το αποδοκιμάζουμε ηθικά. Δεν χρειάζεται να σταθούμε περισσότερο στα επιμέρους παραδείγματα. Όλα αυτά που συνήθως αποκαλούμε καλά δεν τα θεωρούμε απολύτως καλά, γιατί είναι καλά υπό συγκεκριμένους όρους, οι οποίοι δεν πληρούνται πάντα. Υπάρχουν πάντοτε όροι της «καλοσύνης» τους, και ο Καντ ισχυρίζεται ότι στην

Commented [gs9]: Η θέληση

πραγματικότητα υπάρχει ένας και μόνο όρος, η «καλή θέληση». Πού βασίζεται όμως αυτή του η πεποίθηση; Και πώς φτάσαμε ξαφνικά αυτή η έννοια της θέλησης;

Το τελευταίο ερώτημα δεν είναι δύσκολο να απαντηθεί. Όταν λέμε ότι κάτι είναι καλό, τότε δεν περιγράφουμε κάποια αντικειμενική του ιδιότητα (όπως κάνουμε στη θεωρητική φιλοσοφία και στη φυσική επιστήμη), αλλά το σχετίζουμε με τη θέλησή μας. Καλό είναι αυτό που θέλουμε, το αντικείμενο της θέλησής μας. Η θέλησή δεν είναι μόνο μια επιθυμία, αλλά μια ικανότητα να πράττουμε έτσι ή αλλιώς. Το αντικείμενο που έχει ως αίτιο μια θέληση ονομάζεται σκοπός. Έτσι, μπορούμε να πούμε ότι κάτι είναι καλό όταν αποτελεί σκοπό τη θέλησής μας. Με τη διαφορά –και εδώ ξεκινά ουσιαστικά η σκέψη του Καντ– ότι κανένας σκοπός δεν μπορεί να είναι απόλυτα καλός. Γιατί πιστεύει ο Καντ κάτι τέτοιο; Είδαμε πιο πάνω ότι τίποτε δεν μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα καλό, όλα είναι καλά μόνο υπό όρους. Επομένως τίποτε δεν είναι καλό από μόνο του, δεν έχει αυταξία, και άρα έχει αξία μόνο στο βαθμό που εξυπηρετεί μια άλλη αξία. Τότε όμως κάθε σκοπός θα χρειαζόταν να νομιμοποιηθεί από έναν περαιτέρω σκοπό. Η εξυπνάδα είναι καλή, αλλά μόνο ως μέσο προς έναν σκοπό που είναι καλός. Αλλά τι κρίνει αν ο εν λόγω σκοπός είναι καλός; Προφανώς θα πρέπει να τον κρίνω ως μέσο για έναν τρίτο σκοπό κ.ο.κ. Από τη στιγμή που αρχίζω να σκέφτομαι υποψήφιους καλούς σκοπούς είμαι παγιδευμένος σε μια άπειρη αναδρομή. Αυτό που ψάχνω, το απόλυτα καλό, δεν θα το βρω σε κανέναν σκοπό, μόνο και μόνο επειδή είναι σκοπός. Άρα το μόνο που μπορεί να έχει αυταξία είναι η ίδια η θέληση για κάτι και όχι το κάτι που θέλει η θέληση. Με άλλα λόγια, ο Καντ λέει ότι το καλό είναι μια ποιότητα της θέλησης και όχι ένα αντικείμενό της. Μας ενδιαφέρει πώς θέλει κάποιος και όχι τι θέλει. Ήδη με αυτή τη σκέψη ο Καντ αποκλείει κάθε συνεπειοκρατική ηθική. Καλό στη θέληση είναι κάτι σε αυτή την ίδια και όχι οι όποιες συνέπειές της. Ακόμη και μια ενδεχόμενη αποτυχία στην επιδίωξη του σκοπού θα άφηνε την αξία της καλής θέλησης απαραμείωτη

Η αυταξία της θέλησης σημαίνει ουσιαστικά κάτι που ήδη μας είναι γνωστό και συγκεκριμένα ότι αυτό που μπορεί να είναι καλό βρίσκεται στην πράξη και όχι στο αποτέλεσμά της. Εφόσον οι συνέπειες δεν επηρεάζουν το αν μια βούληση είναι καλή, δεν είναι αναγκαίο δύο όμοια αποτελέσματα δύο διαφορετικών πράξεων να μας οδηγούν σε

ίδια ηθική αξιολόγηση των πράξεων. Ας υποθέσουμε ότι βρίσκομαι στην παραλία και κάποιος στη θάλασσα φωνάζει βοήθεια γιατί πνίγεται. Μπορεί να πάω να τον σώσω γιατί μου το επιβάλλουν ηθικοί λόγοι (και θα δούμε ποιοι είναι αυτοί), μπορεί όμως και επειδή με αυτό τον τρόπο θα εντυπωσιάσω τους πάντες στην παραλία με τον ηρωισμό μου. Η ενέργειά μου, οι εξωτερικές κινήσεις θα είναι ακριβώς οι ίδιες, όμως η πράξη θα είναι διαφορετική, γιατί πράξη ονομάζεται κάτι εξωτερικό που έχει ως αίτιο μια ελεύθερη προαίρεση (θέληση). Καλή είναι η πράξη μόνο όταν αυτή η θέληση είναι καλή, με άλλα λόγια όταν ο λόγος που αποφάσισα να προβώ σε αυτήν είναι καλός. Θα δούμε πότε μπορούμε να πούμε κάτι τέτοιο. Προς το παρόν είναι σημαντικό ότι αν μια πράξη είναι καλή ή όχι σχετίζεται, σύμφωνα με τον Καντ, με τα κίνητρα της πράξης και μόνο, δηλαδή από αυτό που καθορίζει την προαίρεσή μου.

Αλλά ας επιστρέψουμε στη συλλογιστική του Καντ. Είδαμε ότι θεωρεί πως για να έχουν νόημα οι ηθικές κρίσεις πρέπει να υπάρχει κάτι απόλυτα καλό, να είναι δηλαδή καλό από μόνο του, χωρίς αναφορά σε ένα άλλο κριτήριο. Για να είναι όμως άνευ όρων θα πρέπει να είναι το ίδιο ο όρος, το κριτήριο του καλού. Ο λόγος για τον οποίο απορρίφθηκε η συνεπειοκρατία είναι ότι καμιά συνέπεια, καμιά κατάσταση πραγμάτων δεν μπορεί να κριθεί ως τέτοια καλή, γιατί πάντοτε κρίνεται με βάση κάποιο άλλο κριτήριο, κάποιον περεταίρω σκοπό. Η ταύτιση του απόλυτα καλού με το κριτήριο του καλού οδηγεί τον Καντ σε ένα συμπέρασμα, χωρίς το οποίο η δομή του κειμένου θα ήταν ακατανόητη.

Είπαμε ότι καμιά συνέπεια δεν έχει ηθική αξία και ο λόγος είναι ότι δεν περιλαμβάνει το κριτήριο με βάση το οποίο κρίνεται η ηθική αξία, το καλό του πράγματος. Συνεπώς ηθική αξία έχει μόνο ό,τι εμπεριέχει αυτό το κριτήριο. Εμπεριέχει αυτό το κριτήριο η θέληση, ανεξάρτητα από τις συνέπειες, γιατί η ανεξαρτησία από όρους την καθιστά ικανή να έχει αυταξία. Άρα όχι μόνο καμιά συνέπεια δεν έχει ηθική αξία, αλλά και ηθική αξία έχει το να πράττεις ανεξάρτητα από τις συνέπειες. Ο Καντ, για να το πούμε διαφορετικά, όχι μόνο είναι αντίπαλος της συνεπειοκρατικής ηθικής, αλλά θεωρεί την υιοθέτηση του κριτηρίου της συνέπειας ανήθικη. Η μεταηθική και η ηθική του θεωρία είναι από αυτή την άποψη ένα και το αυτό.

Τι σημαίνει όμως το να πράττει κανείς ανεξάρτητα από συνέπειες; Σημαίνει ότι δεν λέει «πρέπει να κάνω το α ή το β, για να επιτύχω το γ, το δ ή το ε». Συνεπώς το μόνο που του μένει να πει είναι «πρέπει να κάνω το α ή το β, επειδή πρέπει». Κάνω κάτι μόνο επειδή πρέπει ή μάλλον θεωρώ ότι πρέπει να κάνω κάτι μόνο και μόνο επειδή πρέπει σημαίνει: «πράττω κάτι μόνο από καθήκον». Και αυτό το πράττειν από καθήκον και μόνο είναι η πραγματική πέτρα του σκανδάλου στην καντιανή ηθική. Θα δούμε ότι αυτό που θα μας πει ο Καντ είναι ότι το συναίσθημα του καθήκοντος και μόνο είναι το κριτήριο του καλού, ότι, με άλλα λόγια δεν υπάρχει καλό ανεξάρτητα από το καθήκον.

4. Το καθήκον

(1^ο Κεφάλαιο, σ. 30-34· AA 4: 397-399)

A. Ακούγοντας τη λέξη καθήκον, σκεφτόμαστε κάποιο νόμο ή κάποια συμφωνία που με υποχρεώνει στην τήρηση κάποιας υπόσχεσης. Ένας υπάλληλος έχει π.χ. ένα ορισμένο ωράριο και αν λείπει από τη δουλειά του παραβαίνει το καθήκον του. Όμως τον Καντ δεν τον ενδιαφέρει αυτού του είδους η συμμόρφωση προς το καθήκον. Όπως είδαμε, εκείνο που κρίνει την ηθικότητα μιας πράξης μπορεί να εντοπιστεί μόνο στα κίνητρά της. Όταν το κίνητρο της πράξης μου είναι ένας σκοπός, μια κατάσταση πραγμάτων, τότε αυτό σημαίνει ότι πράττω με κριτήριο το αντικείμενο της θέλησής μου. Αυτό που καθορίζει την προαίρεσή μου είναι το αντικείμενο που επιθυμώ. Το τι επιθυμώ δεν εξαρτάται όμως από εμένα. Άλλος αρέσκεται στο α, άλλος στο β και περί της ορέξεως, της συναισθηματικής κλίσης που έχει ο κάθε άνθρωπος δεν μπορούμε να πούμε τίποτε. Δεν μπορούμε να πούμε τίποτα, όχι γιατί τη θεωρούμε υποχρεωτικά πάντοτε καλή, αλλά γιατί είναι αυτή που είναι. Είναι ένα γεγονός. Μπορεί να είναι κακό ότι π.χ. μου αρέσει να βασανίζω τους ανθρώπους, αλλά μου αρέσει. Τουλάχιστον άμεσα δεν μπορώ να κάνω κάτι για αυτό, έτσι είμαι. Είμαι έτσι, επειδή έτσι έγινα. Για να θυμηθούμε μια έννοια που συναντήσαμε προηγουμένως, οι κλίσεις μου είναι προϊόν παθολογικών επιδράσεων, είτε τις γνωρίζω είτε όχι. Στην πραγματικότητα, αν τα μόνα κίνητρα που υπήρχαν ήταν παθολογικά, δεν θα είχε νόημα να μιλάμε για ηθική. Αν έχει νόημα, τότε θα πρέπει να αποκλείσουμε τα παθολογικά κίνητρα, δηλαδή να αποκλείσουμε τον προσδιορισμό από το αντικείμενο της θέλησης, οπότε μένει μόνο ο προσδιορισμός από το ότι η πράξη είναι καθήκον και αυτό είναι κάτι τελείως διαφορετικό από το να είναι σύμφωνη με το καθήκον. Άλλο να πράττω από καθήκον και άλλο να πράττω σύμφωνα με το καθήκον, αν και πάντα πράττω σύμφωνα με το καθήκον όταν πράττω από καθήκον.

Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Καντ θεωρεί ότι η έννοια του καθήκοντος περιλαμβάνει την έννοια της καλής θέλησης. Ο Καντ φωτίζει τη σκέψη του με το ακόλουθο παράδειγμα. Ας υποθέσουμε, λέει, έναν παντοπώλη, ο οποίος, όπως οφείλει να κάνει, έχει καθορισμένες τιμές για τα προϊόντα που πουλά και δεν επιχειρεί να τα πουλήσει

Commented [gs10]: Παθολογικά κίνητρα και καθήκον

Commented [gs11]: Ο έντιμος παντοπώλης

ακριβότερα όταν διαπιστώνει ότι μπορεί να ξεγελάσει τον πελάτη του. Έτσι, ένα παιδί, που δεν έχει γνώση των τιμών, θα αγοράσει αυτό που θέλει στην ίδια ακριβώς τιμή που θα το αγόραζε και ο ενημερωμένος ενήλικας.

Ο έντιμος αυτός παντοπώλης, υποστηρίζει ο Καντ, μπορεί να πράττει όπως ακριβώς επιτάσσει το καθήκον, να μην εξαπατά τους πελάτες του, κάτι που προφανώς θα πρέπει να εκτιμήσουμε. Το κρίσιμο είναι, ωστόσο, ποιο είναι το κίνητρο που τον κάνει να μην τους εξαπατά. Κάλλιστα αυτό θα μπορούσε να είναι το μακροπρόθεσμο συμφέρον του, γιατί αν αποκαλυπτόταν ότι εξαπατά, θα έχανε την πελατεία του. Σε αυτή την περίπτωση ο «έντιμος» άνθρωπος πράττει σύμφωνα με το καθήκον, αλλά όχι από καθήκον. Φαίνεται να είναι ηθικός, αλλά δεν είναι. Είναι απλά ιδιοτελής. Η συμπεριφορά του διέπεται από νομιμότητα, όχι όμως από αληθινή ηθικότητα.

Μέχρι εδώ οι ισχυρισμοί του Καντ δεν μας εκπλήσσουν. Πολλές φορές επικρίνουμε τους ανθρώπους που φέρονται καλά με απώτερη εγωιστική στόχευση. Μας συμφέρει μεν ο τρόπος με τον οποίο φέρονται, όμως δεν παύει αυτός να έχει κάτι το ηθικά απεχθές, διότι η συμφωνία με το καθήκον είναι στην πραγματικότητα για αυτούς ένα μέσο επίτευξης των σκοπών τους, οι οποίοι ενδέχεται να μην είναι ηθικοί. Όπως θα δούμε όμως ο Καντ δεν ενδιαφέρεται μόνο να καταδικάσει αυτή την κρυμμένη ιδιοτέλεια. Προτού δούμε τι άλλο επιδιώκει να υποστηρίξει, αξίζει να παρατηρήσουμε ότι αυτό που κάνει τις δύο περιπτώσεις (σύμφωνα με και από καθήκον) να διαφέρουν μεταξύ τους δεν είναι κάτι που μπορεί να διακρίνει κανείς με βάση την εξωτερική συμπεριφορά. Ο άνθρωπος που πράττει αυτό που οφείλει για ιδιοτελείς λόγους και ο άνθρωπος που πράττει αυτό που οφείλει επειδή το οφείλει πράττουν ακριβώς το ίδιο και τα μόνα που είναι διαφορετικά είναι τα εσωτερικά τους κίνητρα. Έτσι, στις περιπτώσεις όπου η κλίση (δηλαδή η επιθυμία, το υποκειμενικό συμφέρον) τυχαίνει να ταυτίζεται με ό,τι επιτάσσει το καθήκον, είναι αδύνατη η διάγνωση της ηθικότητας.

Αυτό το πρόβλημα, που είναι σύμφυτο με την καντιανή ηθική θεωρία, οδηγεί τον Καντ στην παράθεση δύο ακόμη παραδειγμάτων. Στο πρώτο ο Καντ προϋποθέτει ότι υπάρχει ένα καθήκον να συντηρούμε τον εαυτό μας στη ζωή, κάτι που κατά κανόνα συμβαδίζει με την κλίση μας, καθώς έχουμε μια φυσική τάση προς αυτοσυντήρηση. Για τον

Commented [gs12]: Αυτοκτονία και φιλανθρωπία

άνθρωπο που μεριμνά για την αυτοσυντήρησή του δεν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε αν το κάνει από καθήκον ή απλώς σε τυχαία συμφωνία με αυτό. Όταν όμως κάποιος, λέει ο Καντ, υποφέρει τόσο, ώστε θα προτιμούσε μάλλον να πεθάνει, αλλά παρ' όλα αυτά δεν αυτοκτονεί, τότε μπορούμε να πούμε ότι το κάνει μόνο από καθήκον, και είναι αυτό που του δίνει ηθική αξία. Η θέση του Καντ ακούγεται παράξενη. Θα πρέπει τάχα να ζούμε μόνο και μόνο από ηθική υποχρέωση;

Παρόμοια ερωτηματικά γεννά και το επόμενο παράδειγμα, αυτό του «φιλόανθρωπου». Μπορεί, λέει ο Καντ, κάποιος άνθρωπος να αντλεί χαρά από το να ευεργετεί άλλους ανθρώπους, και μάλιστα όχι από ματαιοδοξία αλλά από γνήσια, φυσική αλtruιστική κλίση. Στο βαθμό όμως που έχει από τη φύση του μια τέτοια κλίση, και άρα δεν είναι πραγματικά υπεύθυνος για αυτήν, δεν πράττει παρά μόνο σύμφωνα με την κλίση του, η οποία και πάλι τυχαίνει να ταυτίζεται με το καθήκον. Ένας μισάνθρωπος, που δεν θα ένιωθε καμιά ζεστασιά για τους ανθρώπους, αλλά παρ' όλα αυτά θα τους βοηθούσε, θα έπραττε ενάντια στην κλίση του και συνεπώς από καθήκον, όχι απλώς σύμφωνα με αυτό. Δεν αρκεί να είναι κανείς αλtruιστής, για να είναι ηθικός. Πρέπει να είναι αλtruιστής από καθήκον και μόνο, όχι επειδή έχει φιλόανθρωπο (εμπειρικό) χαρακτήρα.

B. Ο Καντ μοιάζει λοιπόν να εννοεί ότι είναι καλύτερο να έχουμε από τη φύση μας μια κλίση ενάντια σε ό,τι επιτάσσει το καθήκον, έτσι ώστε να μπορούμε να πράττουμε ενάντια σε αυτή μας την κλίση και άρα μόνο από καθήκον. Ο Φρίντριχ Σίλλερ διάβασε με αυτόν ακριβώς τον τρόπο την ηθική θεωρία του Καντ και τον ειρωνεύτηκε λέγοντας: «Μού αρέσει να βοηθώ τους φίλους μου, αλλά το κάνω με όρεξη (κλίση) και έτσι με κατατρώνει ο φόβος ότι δεν είμαι ενάρετος». Η διατύπωση είναι σαρκαστική. Ο καλός άνθρωπος που βοηθάει με χαρά τους φίλους του κινδυνεύει να ονομαστεί ακριβώς εξαιτίας της φυσικής του καλοσύνης ανήθικος.

Μπορεί να υπερασπιστεί κανείς τον Καντ ενώπιον μιας τέτοιας κατηγορίας; Ένας απλός τρόπος θα ήταν να πούμε ότι τα παραδείγματα του Καντ έχουν γνωσιοθεωρητικό χαρακτήρα και μόνο. Όπως είδαμε, το πρόβλημα με τον έντιμο έμπορο δεν είναι ότι πράττει σύμφωνα με το καθήκον, αλλά ότι δεν πράττει μόνο από καθήκον. Αντιστοίχως,

Commented [gs13]: Η καλή ψυχή

το πρόβλημα με το φιλόανθρωπο δεν είναι ότι έχει αλτρουιστικά αισθήματα, αλλά το ότι αφήνεται να καθοριστεί από αυτά τα αισθήματα, ενώ θα έπρεπε να καθορίζεται μόνο από το καθήκον. Αν το έκανε αυτό, τα ίδια τα αισθήματα δεν θα ήταν πρόβλημα, γιατί ακόμη κι αν κάποια στιγμή έχανε τη φυσική του καλοσύνη, θα συνέχιζε να πράττει σύμφωνα με το καθήκον, αφού θα το έκανε, όπως και πριν μόνο και μόνο από καθήκον. Συνεπώς, τα παραδείγματα του Καντ δεν έχουν ως στόχο να μας πείσουν ότι θα ήταν καλό να έχουμε κακό χαρακτήρα για να μπορούμε να αντιτάσσουμε σε αυτόν τη φωνή του καθήκοντος. Θέλουν μόνο να μας δείξουν ότι όταν η κλίση και το καθήκον δεν συμπίπτουν, τότε γίνεται αναγνωρίσιμη η διαφορά μεταξύ ενός πράττειν «σύμφωνα με το» και ενός πράττειν «από καθήκον». Ο Σίλλερ φαίνεται έτσι να συγχέει την απαίτηση του Καντ να πράττουμε ανεξάρτητα από τις φυσικές μας κλίσεις με μια απαίτηση να πράττουμε πάντοτε εναντίον τους.

Παρ' όλα αυτά, τα πράγματα είναι λίγο πιο περίπλοκα. Κάθε άνθρωπος διαθέτει, όπως γνωρίζουμε, προαίρεση που επηρεάζεται, αν και δεν καθορίζεται, από φυσικά (παθολογικά) αίτια. Κάθε άνθρωπος επιθυμεί, χωρίς να φέρει ευθύνη για αυτό, κάποια πράγματα, έχει έναν ορισμένο εμπειρικό χαρακτήρα, που οφείλεται σε φυσικές επιδράσεις. Ο Καντ ζητά να πράττουμε μόνο από καθήκον, δηλαδή ανεξάρτητα από αυτές τις επιδράσεις και τις κλίσεις που γεννούν. Πώς μπορεί όμως να πράττει κανείς ανεξάρτητα από αυτές, χωρίς να πράττει εναντίον τους; Αν έχω όρεξη να βασανίζω αθώα ζώα, δεν μπορεί να πράξω από καθήκον, ό,τι είναι καθήκον μου (δηλαδή να μην βασανίζω τα ζώα), παρά μόνο καταπιέζοντας την όρεξή μου. Η ανεξαρτησία από τους φυσικούς καθορισμούς εκφράζεται πάντα με μια απαίτηση αντίδρασης στη δράση αυτών των καθορισμών. Με άλλα λόγια, η ηθική έχει στον Καντ πάντοτε προστακτικό χαρακτήρα. Έστω και αν δεν πειράζει να είμαι από τη φύση μου καλός, θα πρέπει να πράττω αδιαφορώντας για τη φύση μου και έτσι να εξουδετερώνω τον καθορισμό που υφίσταμαι αντιτάσσοντας την υπεροχή του καθήκοντος. Αυτό τον προστακτικό χαρακτήρα της ηθικής επέκρινε τελικά ο Σίλλερ, αντιπροτείνοντας το ιδεώδες ενός ανθρώπου οι κλίσεις του οποίου θα συμφωνούν με το καθήκον και δεν θα χρειάζεται τον εξαναγκασμό μιας προστακτικής, για να πράξει ό,τι επιτάσσει το καθήκον.

Ο Καντ δεν συμμερίζεται αυτό το αισθητικό ιδεώδες της «καλής ψυχής». Μαζί με τους σκοπούς, οι οποίοι είναι αποτέλεσμα του τι τυχαίνει να μας αρέσει και άρα του παθολογικού μας προσδιορισμού, αποκλείει και τα συναισθήματα από το πεδίο του ηθικά ενδιαφέροντος. Μοιάζει έτσι να έρχεται σε σύγκρουση με τη βασική εντολή τη χριστιανικής ηθικής: «Αγάπα τον πλησίον σου ως σεαυτόν». Όπως και πολλοί κριτικοί του χριστιανισμού, ο Καντ υποστηρίζει ότι δεν έχει κανένα απολύτως νόημα να προστάζει κανείς συναισθήματα. Πώς μπορούμε να ζητάμε από κάποιον να αγαπήσει κάτι ή κάποιον; Είτε το αγαπά είτε όχι. Συνεπώς, συμπεραίνει ο Καντ, που παρ' όλα αυτά είναι Χριστιανός, η εντολή του Ευαγγελίου δεν μπορεί να έχει τη σημασία ότι προστάζει μια «παθολογική αγάπη», την αγάπη ως συναίσθημα. Αυτή η θεία εντολή ζητά από εμάς μόνο να πράττουμε ό,τι είναι καλό για τους συνανθρώπους μας, όχι όμως λόγω συναισθημάτων που τρέφουμε για αυτούς, παρά μόνο από «πρακτική αγάπη», δηλαδή από το καθήκον που μας επιβάλλει να πράττουμε με αυτό τον τρόπο. Πραγματικά ασυνήθιστη αντίληψη της αγάπης!

Ο Καντ δεν μπορεί όμως παρά να σκέφτεται με αυτό τον τρόπο. Εφόσον εξορίζει τους σκοπούς από το πεδίο της ηθικής, μένει μόνο ό,τι δεν έχει να κάνει με τις επιθυμίες μας και άρα ό,τι δεν αφορά τα συναισθήματά μας. Ως τέτοια όλα τα συναισθήματα είναι ηθικώς αδιάφορα. Σχετίζονται με τα αντικείμενα της επιθυμίας μας, τα οποία είναι σχετικά και τυχαία και αποτελούν μόνο το αντικείμενο, την «ύλη» της θέλησης. Ηθικά σημαντική είναι για τον Καντ όμως μόνο η θέληση ως μορφή, το «θέλειν» και όχι το «θέλημα». Θα δούμε ότι η διάκριση μορφής και ύλης (περιεχομένου) έχει κεντρική σημασία. Ενώ η ύλη αναφέρεται σε αντικείμενα (στην πραγματικότητα όπως τα γνωρίζουμε από την ΚΚΛ), η μορφή αναφέρεται μόνο στο υποκείμενο της θέλησης, στην υποκειμενικότητα που το καθιστά ικανό πράξης. Αυτή την υποκειμενικότητα δεν την οφείλει ο άνθρωπος στους εμπειρικούς προσδιορισμούς στους οποίους υπόκειται όπως και το καθετί στη φύση, αλλά στο Λόγο και μόνο. Ικανό προς πράξη είναι μόνο το έλλογον. Έτσι η ηθική του Καντ είναι μια ηθική για έλλογα όντα, και μάλιστα όχι μόνο για ανθρώπους, αλλά για οτιδήποτε θα ήταν έλλογον. Πράγματι, μόνο εξαιτίας του Λόγου διαφέρουν οι περιπτώσεις που η γλάστρα σπάει το κεφάλι του περαστικού, τη μια φορά ριγμένη από τον άνεμο, την άλλη κατόπιν πράξης. Αν η ηθική ασχολείτο με κάτι πέραν του Λόγου, τότε θα έπρεπε να

Commented [gs14]: Μια ηθική για έλλογα όντα

ενοχοποιήσουμε τον άνεμο όπως ενοχοποιούμε τον άνθρωπο που πετά την γλάστρα στα κεφάλια των συνανθρώπων μας. Από την άλλη, μια ηθική για έλλογα όντα παραμένει ψυχρή. Αισθανόμαστε ότι κάτι δεν είναι ικανοποιητικό αν πρέπει να βάλουμε στην άκρη κάθε συναίσθημα. Αυτή η υποψία συνδέεται με ένα από τα μεγαλύτερα ερωτήματα της καντιανής ηθικής. Έστω ότι τα πράγματα είναι έτσι ακριβώς όπως λέει ο Καντ, ότι είμαστε ηθικοί όταν πράττουμε κατόπιν αφαίρεσης των φυσικών (και άρα και συναισθηματικών μας κινήτρων). Τι κίνητρο όμως έχουμε να αδιαφορήσουμε για αυτά τα κίνητρα; Ποια δύναμη μπορεί να με κάνει να μην κάνω απλώς αυτό που επιθυμώ. Μέχρι τώρα γνωρίζουμε στη φύση μόνο φυσικές δυνάμεις, και αυτές είναι ακριβώς εκείνες που πρέπει να ξεπεραστούν. Έχει απάντηση ο Καντ σε αυτό το ερώτημα; Μπορεί να μας πει τι μας προσδιορίζει εναντίον των φυσικών προσδιορισμών; Υπάρχει άλλη αιτιότητα πέραν εκείνης της φύσης;

5. Ο σεβασμός

(1^ο κεφάλαιο, σ. 34-36· AA 4: 400-401)

A. Προτού δοκιμάσουμε να βρούμε την απάντηση στα ερωτήματα που προέκυψαν στο τέλος του 4^{ου} μαθήματος, είναι χρήσιμο να κάνουμε κάποιες διευκρινιστικές παρατηρήσεις σε σχέση με αυτά που έχουμε μάθει ως τώρα. Είδαμε ότι ο Καντ ασκεί κριτική στη συνεπειοκρατική ηθική, γιατί κανένας σκοπός, ούτε η ίδια η ευδαιμονία, δεν μπορεί να έχει απόλυτη αξία. Ο λόγος είναι ότι η αξία ενός σκοπού εκτιμάται πάντοτε με αναφορά σε έναν άλλο σκοπό. Επομένως, η ηθική που κρίνει με βάση σκοπούς δεν μας παρέχει ένα σταθερό κριτήριο του καλού και του κακού. Σημασία λοιπόν δεν έχει ποιον σκοπό πραγματώνουμε με την πράξη μας, αλλά η ποιότητα αυτής της ίδιας της πράξης και της θέλησης που την προκαλεί. Αυτό που κάνει μια πράξη καλή δεν είναι το ότι επιτυγχάνει έναν σκοπό ή ότι επιδιώκει έναν καλό σκοπό (γιατί δεν ξέρουμε ποιος μπορεί να είναι αυτός), αλλά το ότι, αντιθέτως, δεν είναι αυτή που είναι χάριν ενός σκοπού. Συνεπώς, ισχυρίζεται ο Καντ, το κριτήριο της ηθικότητας μια πράξης δεν μπορεί να αναζητηθεί στα αποτελέσματά της, αλλά μόνο στο τι είδους πράξη είναι. Το τι είδους πράξη είναι κρίνεται ανάλογα με το τι την προσδιορίζει, ανάλογα δηλαδή με το τι είδους αίτια οδηγούν το υποκείμενο της πράξης σε αυτήν. Όλες οι πράξεις που αποβλέπουν στην πραγμάτωση ενός σκοπού έχουν παθολογικά προσδιοριστικά αίτια, θεμελιώνονται δηλαδή στην κλίση του υποκειμένου, έτσι όπως αυτό έτυχε να διαμορφωθεί ως φυσικό ον. Φοράω πουκάμισο επειδή έτυχε να γεννηθώ σε μια εποχή που αυτό υπαγορεύει το κυρίαρχο γούστο. Αν είχα γεννηθεί στην Αρχαία Ελλάδα, πιθανότατα θα φορούσα χλαμύδα. Επομένως η επιλογή μου να φορέσω πουκάμισο δεν έχει ηθική αξία. Βοηθάω τους φίλους μου, επειδή έτυχε να τους γνωρίσω και να τους συμπαθήσω, αλλά αν δεν είχε συμβεί αυτό, τότε ίσως να μην τους βοηθούσα. Επομένως ούτε η βοήθειά μου προς τους φίλους μου έχει ηθική αξία. Ηθική αξία έχει μια πράξη μόνο στο βαθμό που δεν είναι προσδιορισμένη από παθολογικά αίτια. Αυτό συμβαίνει όμως μόνο όταν πράττω κινούμενος από το αίσθημα του καθήκοντος. Ο Καντ δεν μας έχει πει ακόμη ποιο είναι το καθήκον αυτό, και όπως θα δούμε δεν είναι στην διακριτική μας ευχέρεια να ορίσουμε ποιο είναι το καθήκον.

Commented [gs15]: Ηθική αξία

Αυτό όμως που ήδη μπορούμε να πούμε είναι ότι ακόμη και αν γνωρίζουμε ποιο είναι το καθήκον, δεν αρκεί να πράττουμε όπως αυτό υπαγορεύει. Όπως μας έδειξε το παράδειγμα του έντιμου παντοπώλη, μπορεί κανείς να πράττει το καθήκον του και από παθολογικά κίνητρα, όταν καθήκον και κλίση (υποκειμενικό συμφέρον) συμπίπτουν. Σύμφωνα λοιπόν με τον Καντ, δεν υπάρχει αυτό που ονομάζεται στη σύγχρονη φιλοσοφία ηθική τύχη. Αν είναι καθήκον να πράττεις x και τυχαίνει να είσαι ένας άνθρωπος που του αρέσει να πράττει x, τότε είσαι τυχερός, γιατί μπορείς να πράττεις το καθήκον σου, χωρίς να κάνεις θυσίες. Αλλά αυτό δεν είναι αρκετό, καθώς ζητούμενο είναι να πράττεις το καθήκον από καθήκον. Για να δεις αν έπραξες ηθικά, δεν αρκεί να ξέρεις ότι έπραξες όπως θα έπραττε ένας ηθικός άνθρωπος στη θέση σου, αλλά θα πρέπει να σκεφτείς αν θα έπραττες το ίδιο στην περίπτωση που η θέση σου ήταν διαφορετική, στην περίπτωση δηλαδή που είχες άλλες κλίσεις, άλλο συμφέρον. Ο έντιμος παντοπώλης, που πράττει όπως οφείλει, επειδή ειδάλλωθαι θα έχανε την πελατεία του, θα πρέπει να αναλογιστεί αν θα έπραττε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο ακόμη και αν γνώριζε ότι οι πελάτες του δεν θα τον εγκαταλείψουν ποτέ, ας πούμε, γιατί δεν μπορούν να αγοράσουν πουθενά αλλού τα πράγματα που χρειάζονται. Προκειμένου λοιπόν να ελέγξω την ηθικότητα της πράξης μου, πρέπει πάντα να προβώ στην υπόθεση ότι τα πράγματα δεν είναι έτσι όπως τυχαίνει να είναι. Θα πρέπει να σκεφτώ αν και κάτω από διαφορετικές συνθήκες θα έπραττα το καθήκον. Το ότι ο έμπορος θα χάσει την πελατεία του είναι γεγονός, όμως για να διαπιστώσει αν είναι ηθικός πρέπει να υποθέσει κάτι αντίθετο στα γεγονότα, να κάνει, όπως λέμε μια «αντι-γεγονική» υπόθεση. Θα έπραττε το ίδιο αν τα πράγματα ήταν διαφορετικά, αν ζούσε σε ένα κόσμο όπου οι πελάτες δεν εγκαταλείπουν ποτέ τους παντοπώλες τους; Μια πράξη με ηθική αξία είναι μια πράξη που θα έκανα σε κάθε δυνατό κόσμο.

Το δεύτερο στοιχείο που αξίζει να παρατηρήσουμε είναι στη συνέχεια των όσων αναφέρθηκαν πιο πάνω. Είπαμε ότι ηθική αξία έχουν για τον Καντ οι πράξεις που δεν έχουν παθολογικά κίνητρα. Αλλά είναι φανερό ότι πάντοτε έχουμε παθολογικά κίνητρα. Πάντα θέλουμε το ένα ή το άλλο, επειδή τέτοιες έτυχε να είναι οι επιθυμίες μας. Από την άποψη αυτή όλες μας οι πράξεις θα ήταν ηθικά ουδέτερες, όπως ακριβώς και οι ενέργειες

των ζώων ή οι κινήσεις των σωμάτων. Αν υπάρχει κάτι που έχει ηθική αξία, θα πρέπει να οφείλεται σε κάτι διαφορετικά από τους σκοπούς και τα φυσικά μας κίνητρα. Όπως συζητήσαμε με αφορμή την ένσταση του Σίλλερ, αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει υποχρεωτικά να ενεργούμε αντίθετα στις επιθυμίες μας. Σημαίνει απλώς ότι το ηθικό στοιχείο της πράξης μας δεν προσδιορίζεται από τις επιθυμίες αυτές. Το κριτήριο λοιπόν της ηθικότητας μιας πράξης είναι κατά πόσον υπάρχει κάτι που ακυρώνει την καθοριστική τους επίδραση, έτσι ώστε η πράξη να έμενε η ίδια, ακόμη και αν οι επιθυμίες μου ήταν διαφορετικές. Εκείνο που θα μπορούσε να με προσδιορίζει ανεξάρτητα από τις κλίσεις δεν μπορεί να είναι με τη σειρά του μια άλλη κλίση. Ο Καντ δεν υποστηρίζει δηλαδή ότι εκείνο που μας κάνει ηθικούς είναι, π.χ., να θυσιάζουμε το βραχυπρόθεσμο συμφέρον χάριν του μακροπρόθεσμου. Ακόμη και το μακροπρόθεσμο συμφέρον προσδιορίζεται από φυσικούς, εμπειρικούς παράγοντες. Επομένως τη δύναμη να ακυρώνει την επίδραση της φύσης μπορεί να έχει μόνο η διανοητική μας ικανότητα, και ειδικότερα, επειδή η επίδραση των αισθήσεων πρέπει να αφαιρεθεί, όχι η διάνοια, αλλά ο Λόγος, καθώς, όπως ξέρουμε από την ΚΚΛ, ο Λόγος δεν αναφέρεται ποτέ στο υλικό της εμπειρίας.

Τι είναι όμως ο Λόγος; Αν θυμηθούμε την ΚΚΛ, ο Λόγος δεν είναι, όπως η διάνοια, η ικανότητα των κρίσεων (διάνοια), αλλά η ικανότητα των αρχών, πράγμα που σημαίνει ότι ο Λόγος απαιτεί τη θεμελίωση των κρίσεων μέσω συλλογισμών. Ας πάρουμε μια τυχαία πράξη, όπως, ας πούμε, το ότι πίνω ένα ποτήρι νερό. Αυτό είναι προφανώς ένα φυσικό γεγονός, όπως θα ήταν αν δεν έπινα εγώ νερό αλλά ο σκύλος μου ή αν εξατμιζόταν το νερό από την ηλιακή θερμότητα. Με τη βοήθεια της διάνοιας και της εμπειρίας μπορώ σε όλες τις περιπτώσεις να περιγράψω τι ακριβώς γίνεται και γιατί έγινε. Π.χ., μπορώ να πω ότι η ηλιακή θερμότητα αύξησε την κινητικότητα των μορίων του νερού, με αποτέλεσμα να μεταβληθεί η υλική τους κατάσταση από υγρό σε αέριο. Ή μπορώ να πω ότι ο εγκέφαλος του σκύλου μου, έχοντας λάβει με ηλεκτρομαγνητικά κύματα ένα μήνυμα από τα κύτταρα, στέλνει με τη σειρά του ένα ηλεκτρομαγνητικό μήνυμα, το οποίο δίνει την εντολή στο στόμα του να ανοίξει και να ρουφήξει το νερό. Αν στη θέση του σκύλου μου ήμουν εγώ, η περιγραφή δεν θα διέφερε ουσιαστικά. Εγώ όμως είμαι ένα έλλογο ον, έχω δηλαδή την ικανότητα του Λόγου, ο οποίος, ανεξάρτητα από όλα αυτά που είπαμε ζητάει από εμένα

Commented [gs16]: Δικαιολόγηση

να κάνω κάτι παραπάνω από το να περιγράψω και να εξηγήσω το γεγονός. Ζητάει να το θεμελιώσω μέσω ενός συλλογισμού, δηλαδή να δικαιολογήσω το ότι προβαίνω σε αυτή την πράξη, να πω γιατί να κάνω αυτό που κάνω.

Κάθε δικαιολόγηση είναι όμως ένας πρακτικός συλλογισμός, που συνάγει ως συμπέρασμα την πράξη στη βάση δύο προκειμένων. Σε ένα συλλογισμό, η μείζων προκειμένη είναι πάντα ένας γενικός κανόνας, μια αρχή: π.χ.: Όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί. Η ελάσσων προκειμένη κατονομάζει κάτι το ειδικό το οποίο ανήκει στο σύνολο που ορίζει το υποκείμενο της μείζονος προκειμένης. Ο Σωκράτης είναι άνθρωπος. Αλλά από την μείζονα προκειμένη γνωρίζουμε τι ισχύει για όλους τους ανθρώπους. Αυτό θα πρέπει να ισχύει και για το Σωκράτη. Χάρη στο Λόγο σκεφτόμαστε τις δύο προτάσεις αυτές μαζί και συμπεραίνουμε ότι ο Σωκράτης είναι θνητός. Η κρίση: ο Σωκράτης είναι θνητός δικαιολογείται λοιπόν από το ότι όλοι οι άνθρωποι είναι θνητοί (γενικός κανόνας) και από το ότι ο Σωκράτης είναι άνθρωπος (ειδική περίπτωση). Αυτός είναι ένας θεωρητικός συλλογισμός, που δεν έχει να κάνει με τις πράξεις μας, αλλά με τις κρίσεις μας. Ένας πρακτικός συλλογισμός είναι ένας συλλογισμός που δικαιολογεί όχι τις κρίσεις, αλλά τις πράξεις. Πίνω ένα ποτήρι νερό. Αυτή είναι η πράξη. Αν θέλω να τη δικαιολογήσω, θα πρέπει να βρω ένα γενικό κανόνα ο οποίος να βρίσκει εφαρμογή σε μια ειδική περίπτωση. Η μόνη διαφορά είναι ότι ο γενικός κανόνας είναι εδώ μια προστακτική, γιατί αλλιώς δεν θα είχε νόημα το ερώτημα αν μια πράξη είναι καλή ή κακή. Μπορούμε π.χ. να σκεφτούμε τον εξής πρακτικό συλλογισμό: Κάθε φορά που διψάω να πίνω νερό (γενικός κανόνας), τώρα διψάω (ειδική περίπτωση), πρέπει να πω νερό. Για οτιδήποτε προτιθέμαι να κάνω ως έλλογον, μπορώ πάντα να διατυπώσω έναν κανόνα, μία αρχή, η οποία βρίσκει εν προκειμένω εφαρμογή και δικαιολογεί την πράξη μου ως εφαρμογή της εν λόγω αρχής.

Αυτή την αρχή που εφαρμόζω με οποιαδήποτε πράξη μου, ακόμη και αν δεν κάνω πράγματι αυτό το συλλογισμό, ο Καντ την ονομάζει γνώμονα, γιατί είναι ουσιαστικά το κριτήριο με βάση το οποίο πράττω. Το ότι διψάω είναι ένα γεγονός, αλλά το ότι πίνω νερό οφείλεται στο ότι ακολουθώ την αρχή που λέει «όταν διψάς, πίνε νερό». Μια πράξη που δεν θα είχε γνώμονα δεν θα ήταν καν πράξη, με την έννοια ότι δεν θα αποδιδόταν σε ένα έλλογον, δηλαδή σε ένα υποκείμενο. Η γλάστρα που πέφτει από το μπαλκόνι δεν έχει

Commented [gs17]: Ο γνώμονας

γνώμονα. Εγώ όμως που πέταξα τη γλάστρα από το μπαλκόνι είχα το γνώμονα: «κάθε φορά που περνάει κάτω από το μπαλκόνι σου ένας μισητός άνθρωπος, πέτα του τη γλάστρα στο κεφάλι» ή «πράττε έτσι ώστε να απαλλάσσεται από τους μισητούς ανθρώπους». Μόλις συνέτρεξε η περίπτωση, μόλις δηλαδή κάποιος μισητός πέρασε κάτω από το μπαλκόνι, έκανα την αρχή μου πράξη. Μια ένσταση που θα μπορούσε κάποιος να προβάλει είναι ότι η σκέψη του Καντ δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, γιατί μπορεί κάλλιστα να πέταξα τη γλάστρα εν βρασμώ ψυχής, χωρίς να εφαρμόζω οποιαδήποτε αρχή ή ότι το έκανα μία φορά, αλλά δεν θα το επαναλάμβανα, σαν να εφαρμόζα μια αρχή με συνέπεια. Ωστόσο, αυτό δεν είναι πρόβλημα για τον Καντ. Το ζήτημα δεν είναι αν όντως λειτουργώ βάσει αρχής, αλλά το ότι κάθε δικαιολόγηση μιας πράξης προϋποθέτει την αναφορά σε μία αρχή. Πάντα είναι δυνατόν να βρούμε το κριτήριο, το γνώμονα, με τον οποίο δράσαμε, ακόμη και αν στο μέλλον μπορεί να τον μεταβάλουμε. Αν δεν ξαναπετάξω τη γλάστρα σε άλλον άνθρωπο, αυτό πολύ απλά σημαίνει ότι έπαψα να έχω αυτό το γνώμονα. Το σημαντικό, λοιπόν, είναι ότι για κάθε πράξη ενός υποκειμένου μπορεί να βρεθεί ένας γνώμονας, μια υποκειμενική αρχή της πράξης του, και τούτο ισχύει για κάθε υποκείμενο, δηλαδή για κάθε έλλογο ον. Το να διαθέτει κανείς λόγο σημαίνει ότι μπορεί να δώσει λόγο για αυτό που κάνει.

B. Φυσικά, η ύπαρξη μιας υποκειμενικής αρχής δεν συνιστά εγγύηση ηθικότητας, γιατί τότε όλες μας οι πράξεις θα ήταν καλές. Το ποιον γνώμονα υιοθετεί κανείς είναι επίσης υποκειμενικό ζήτημα. Πώς ξέρουμε ποιος γνώμονας είναι ο σωστός; Θυμηθείτε ότι ο Καντ δεν μας έχει μιλήσει ακόμη για το περιεχόμενο του καθήκοντος, δεν έχει διατυπώσει ακόμη το κριτήριο της καλής πράξης, δηλαδή τον ηθικό νόμο, την αντικειμενική αρχή της ηθικής, που θα πρέπει να ισχύει για όλα τα υποκείμενα. Πριν φτάσουμε σε αυτό θα χρειαστεί να κάνουμε άλλο ένα βήμα ή μάλλον να ξεκαθαρίσουμε τη σημασία μιας από τις έννοιες που ήδη έχουμε χρησιμοποιήσει, η οποία δεν είναι άλλη από αυτή του καθήκοντος. Δεν ξέρουμε μεν ακόμη τι επιτάσσει το καθήκον, όμως μπορούμε ήδη να πούμε τι θα πει καθήκον εν γένει. Το καθήκον είναι η έννοια εκείνη που, όπως είδαμε, οφείλει να προσδιορίζει την πράξη μας και όχι μόνο το αποτέλεσμα της. Όπως λέει ο Καντ, το καθήκον είναι αυτό που

Commented [gs18]: Το ηθικό συναίσθημα

καθιστά μια πράξη αναγκαία από ηθική σκοπιά, δηλαδή εκείνο που καθορίζει τη θέλησή μας να προβούμε στην εν λόγω πράξη. Από καθήκον όμως γίνεται μια πράξη μόνο όταν έχουν μπει στην άκρη, όταν έχουν ακυρωθεί, οι φυσικοί, οι παθολογικοί προσδιορισμοί που δημιουργούν τις κλίσεις μέσα μας με τη μορφή των επιθυμιών, όταν με άλλα λόγια έχει αρθεί (με έναν τρόπο που ακόμη τουλάχιστον δεν γνωρίζουμε, αλλά έχει σίγουρα να κάνει με το Λόγο) η έλξη και η απώθηση που αισθανόμαστε για τα αντικείμενα και τις καταστάσεις του κόσμου, αφού όταν πράττω το καθήκον από καθήκον δεν παίζει ρόλο αν μου αρέσει ή όχι αυτό που θα κάνω. Το κάνω επειδή μου το επιτάσσει ο ηθικός νόμος (που ο Καντ, όπως είπαμε, δεν μας τον έχει ακόμη παρουσιάσει). Εκείνο που προσδιορίζει τη θέλησή μου στην περίπτωση αυτή είναι ο ίδιος ο ηθικός νόμος.

Προκύπτει όμως τότε το εξής πρόβλημα. Το να φανταστούμε ότι ο ηθικός νόμος προσδιορίζει τη θέλησή μου, σημαίνει ότι θέλω να πράττω όπως αυτός ορίζει, άρα ότι υπάρχει μια αρέσκεια από την πλευρά μου στο να υπακούω τον ηθικό νόμο επειδή είναι ο ηθικός νόμος. Αυτό όμως θα μετέτρεπε τον ηθικό νόμο σε ένα ακόμη τυχαίο αντικείμενο αρέσκειας. Για να το πούμε απλά, αν χαίρομαι που υποτάσσομαι στον ηθικό νόμο, τότε υποτάσσομαι σε αυτόν επειδή αυτό μου δίνει χαρά και έτσι τελικά δεν προσδιορίζομαι από αυτόν, αλλά από την κλίση μου για μια κατάσταση πραγμάτων η οποία μου προσφέρει ηδονή. Δεν πράττω το καθήκον από καθήκον, αλλά για συναισθηματικούς λόγους, κάτι που δεν έχει καμιά ηθική αξία, όπως δεν έχει ηθική αξία και η φιλανθρωπία από συναισθήματα λύπησης που κατά τύχη με διακατέχουν. Από την άλλη είναι αναγκαίο να με προσδιορίζει η ηθικός νόμος, καθώς σε αντίθετη περίπτωση θα συνέχιζα να προσδιορίζομαι από παθολογικά αίτια.

Είναι επομένως αναγκαίο να υπάρχει ένα συναίσθημα, ενώ την ίδια στιγμή έχουμε αποκλείσει όλα τα συναισθήματα. Υπάρχει άραγε τρόπος να ικανοποιηθούν και οι δύο απαιτήσεις, που φαίνονται να αντιφάσκουν; Ο Καντ θεωρεί πως ναι. Σίγουρα, λέει, κάτι πρέπει να προσδιορίζει τη θέλησή μου, αλλά σε αντίθεση με όλα τα άλλα συναισθήματα δεν πρέπει να το κάνει δημιουργώντας μου μια κλίση, καθορίζοντας δηλαδή το ποια αντικείμενα, ποιες καταστάσεις πραγμάτων μου αρέσουν. Όπως και οι εμπειριστές, ο Καντ θεωρεί ότι όλα τα (άλλα) συναισθήματα ανάγονται σε τελική ανάλυση στην έλξη και την

απώθηση που εκφράζουν για αντικείμενα και καταστάσεις πραγμάτων, δηλαδή στην κλίση (επιθυμία) προς κάτι ή στο φόβο για κάτι. Είναι είτε θετικά είτε αρνητικά προς το αντικείμενό τους. Εδώ ζητούμενο είναι ένα συναίσθημα το οποίο θα καθορίζει μεν τη θέλησή μου, δηλαδή θα με κινητοποιεί, αλλά δεν θα με ωθεί (ή απωθεί) σε κάποιο αντικείμενο ή σε κάποια κατάσταση, σε κάποιο αποτέλεσμα της εκούσιας πράξης μου. Το συναίσθημα αυτό, το μόνο που μπορώ να έχω έναντι του ηθικού νόμου, ονομάζεται από τον Καντ σεβασμός (Achtung) και έχει την ιδιαιτερότητα απέναντι στα άλλα συναισθήματα ότι αφορά κάτι που προσδιορίζει μεν τη θέλησή μου αλλά δεν αφορά καθόλου στο αποτέλεσμα της, γιατί η μέριμνα για τα αποτελέσματα είναι πάντοτε συνεπειοκρατική. Τέτοιο είναι όμως μόνο ο ηθικός νόμος. «Καθήκον είναι η αναγκαιότητα μιας πράξης από σεβασμό προς τον νόμο» (σ. 34).

Ο Καντ καταλαβαίνει ότι η λύση του δεν είναι εύληπτη. Ναι μεν είναι σαφές ότι απέναντι σε καταστάσεις πραγμάτων που επιθυμώ δεν αισθάνομαι σεβασμό, όμως ποια είναι ακριβώς η φύση αυτού του μη παθολογικού συναισθήματος; Προσθέτει για αυτό στο κείμενό του μια μακρά υποσημείωση. Ας τη δούμε λίγο πιο προσεκτικά, αν και όχι με τη σειρά που βρίσκουμε στο κείμενο τα ακόλουθα σημεία:

(σ. 36)

α) Ο Καντ ισχυρίζεται, για τους λόγους που μόλις αναφέρθηκαν, ότι ο σεβασμός διαφέρει από την κλίση και τον φόβο, αν και έχει κάτι από τα δύο ταυτοχρόνως. Σημασιολογικά αυτό είναι σαφές. Καθώς ο σεβασμός σημαίνει ουσιαστικά δέος, πρόκειται για ένα συναίσθημα που αποτιμά μεν θετικά το αντικείμενο του (όπως η κλίση) και ταυτόχρονα αναγνωρίζει ότι πρόκειται για κάτι απλησίαστο και ανώτερο, κάτι που δεν μπορούμε να το κάνουμε αντικείμενό μας, κάτι στο οποίο δεν διαθέτουμε πρόσβαση. Στη τρίτη Κριτική θα δούμε ότι ο σεβασμός έχει μια αναλογία με το λεγόμενο συναίσθημα του υψηλού (Γ4). Προς το παρόν όμως αυτό μπορούμε να το ξεχάσουμε. Σημασία έχει ότι η σχέση μας προς το νόμο μέσω του σεβασμού είναι εσωτερικά αντιθετική. Από τη μια μας έλκει, από την άλλη είναι πάντοτε απειρώς μακριά.

β) Σε αυτή τη διττότητα αντιστοιχεί η περιγραφή της σχέσης μεταξύ του σεβασμού και του νόμου, σύμφωνα με την οποία «Ο άμεσος καθορισμός της θέλησης από το νόμο

Commented [gs19]: Χαρακτηριστικά του σεβασμού

και η συνείδηση του καθορισμού αυτού λέγονται σεβασμός, έτσι ώστε αυτός να θεωρείται ως επενέργεια του νόμου επί του υποκειμένου και όχι ως αιτία του». Ο νόμος μάς καθορίζει και η συνείδηση αυτού του καθορισμού συνιστά τη θετική πλευρά του συναισθήματος του σεβασμού. Ο καθορισμός μας όμως από τον ηθικό νόμο δεν μπορεί να θεωρηθεί αποτέλεσμα του σεβασμού, γιατί τότε θα είχαμε θελήσει τον ηθικό νόμο και τον καθορισμό του όπως οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο, και ο σεβασμός θα ήταν άλλη μία κλίση. Αντίθετα, ο σεβασμός έχει πάντοτε και την αρνητική διάσταση του ότι δεν μπορεί να θέσει υπό τον έλεγχό του τον ηθικό νόμο, ο οποίος είναι πάντα κάτι το ανώτερο.

γ) Έστω λοιπόν ότι ο σεβασμός προκαλείται όντως από τον ηθικό νόμο και χάρη σε αυτό το σεβασμό προβαίνουμε σε πράξεις από καθήκον. Φανερό είναι τότε ότι οι κλίσεις πλέον δεν μετρούν και έτσι η πράξη δεν αποβλέπει στην εκπλήρωση των παθολογικά προσδιορισμένων επιθυμιών μου. Τίθεται λοιπόν όριο στη φιλαυτία μου. Με μία έννοια, φαίνεται να είμαι εγώ που κάνω αυτό που επιθυμώ, αλλά ο νόμος του οποίου έχω γίνει φερέφωνο. Αυτό όμως είναι λάθος. Ο νόμος αυτός, όπως ξέρουμε, είναι ένας νόμος για έλλογα όντα, ένας νόμος του Λόγου. Ο Λόγος δεν είναι κάτι ξένο προς εμένα, αλλά βρίσκεται μέσα μου, γιατί εγώ είμαι το έλλογο ον. Η επιβολή του νόμου επί των κλίσεών μου είναι κάτι που επιβάλλω ο ίδιος στον εαυτό μου. Βλέπουμε λοιπόν ότι εδώ προδιαγράφεται ένας ανταγωνισμός ανάμεσα σε δύο τρόπους να κατανοήσουμε τον εαυτό. Άλλο είναι ο εμπειρικός μου εαυτός στον οποίο ανήκει το σύνολο των κλίσεων και άλλο ο έλλογος εαυτός μου, στον οποίο άλλωστε οφείλεται το ότι έχω εαυτό, αφού ειδάλλως δεν θα ήμουν υποκείμενο. Αν θέλουμε να είμαστε ακριβείς, ο μη εμπειρικός, ο έλλογος εαυτός συγκροτεί την εαυτότητα του εαυτού μου. Και αμέσως βλέπουμε άλλο ένα βασικό χαρακτηριστικό της καντιανής ηθικής, το ότι δηλαδή η ύπαρξη ενός νόμου, ο οποίος μάλιστα με περιορίζει και ενίοτε ζητά θυσίες, είναι κάτι το οποίο δεν έρχεται από έξω, αλλά είναι ταυτόσημο με την υποκειμενικότητα της θέλησής μου. Αλλά για αυτό θα πούμε πολλά πράγματα στη συνέχεια.

δ) Όχι μόνο ο ηθικός νόμος δεν συνδέεται με άλλο συναίσθημα από εκείνο του σεβασμού, αλλά και ο σεβασμός δεν έχει άλλο αντικείμενο από τον ηθικό νόμο. Ο σεβασμός που αισθανόμαστε για πρόσωπα είναι μόνο μια προβολή του σεβασμού για τον

ηθικό νόμο σε πρόσωπα που ενσαρκώνουν την κυριαρχία του. Η ηθική του Καντ δεν είναι μια ηθική προτύπων, παρά μόνο μεταφορικά. Επίσης, όπως κάθε ηθική, αναφέρεται μεν στις σχέσεις μεταξύ προσώπων, όμως τα πρόσωπα δεν είναι ποτέ το άμεσο της αντικείμενο. Εκείνο που δεσμεύει ηθικά, εκείνο που με κάνει ηθικά υπόλογο, δεν είναι οι άλλοι, αλλά ο νόμος, σε τελική ανάλυση κάτι μέσα σε εμένα τον ίδιο, η ιδιότητα μου ως έλλογου όντος.

6. Ο ηθικός νόμος

(1^ο Κεφάλαιο 36-42· AA 4: 402-405)

A. Ας επιστρέψουμε όμως στον γνώμονα, στην υποκειμενική αρχή που μπορεί να διατυπωθεί για κάθε πράξη προς δικαιολόγησή της. Όπως είναι προφανές, δεν αρμόζει σε κάθε γνώμονα σεβασμός, όπως θα άρμοζε σε μια αντικειμενική αρχή, στον ηθικό νόμο. Ο λόγος είναι ότι η υιοθέτηση ενός γνώμονα είναι με τη σειρά της μια πράξη που θα πρέπει να δικαιολογηθεί. Και τι είναι αυτό που θα μπορούσε να θέσει τέρμα στη σειρά των δικαιολογήσεων; Έστω ότι πράττω με το γνώμονα «πράττε έτσι ώστε να Χ» (όπου Χ είναι μια κατάσταση, ένας σκοπός, ένα περιεχόμενο που επιδιώκει η πράξη, ένα «κάτι»), τότε μπορεί πάντα να ρωτήσει κανείς «και ποιο σκοπό υπηρετεί αυτό το κάτι;». Όπως ήδη έχουμε δει, η σειρά των μέσων και των σκοπών δεν σταματά ποτέ το ερώτημα «προς τι». Μπορούμε μάλιστα να πούμε ότι κάθε φορά που κριτήριο της πράξης είναι ένας σκοπός, ένα περιεχόμενο που πρέπει να πραγματωθεί, βρισκόμαστε σε αδιέξοδο, και η απαίτηση του Λόγου, ο οποίος, όπως ξέρουμε από την ΚΚΛ, απαιτεί την ολότητα των όρων, δεν ικανοποιείται ποτέ. Κάθε φορά που ο υποκειμενικός μας κανόνας ζητάει κάτι, έχει αδυναμία να πει προς τι το ζητά, ποια αξία έχει το ότι το ζητά. Το μόνο που μπορεί να πει κανείς τότε είναι να εξηγήσει (αιτιακά) πώς έγινε και έθεσε αυτό το σκοπό. Θέλω α, επειδή οι συνθήκες στις οποίες βρέθηκα στο παρελθόν αλληλεπιδράσαν με αυτό που είμαι (ως φυσικό ον) με τρόπο τέτοιο που γέννησαν σε εμένα συγκεκριμένες κλίσεις προς συγκεκριμένα περιεχόμενα. Τότε όμως δεν προσφέρω δικαιολόγηση αλλά απλή εξήγηση, λέω δηλαδή πώς προσδιορίστηκα παθολογικά και άρα δεν αναφέρομαι καθόλου στον έλλογο προσδιορισμό μου, που είναι ο μόνος που μπορεί να καταστήσει την πράξη μου πράξη, δηλαδή ενέργεια ενός υποκειμένου που μπορεί όχι μόνο να ενεργήσει, αλλά και να δώσει λόγο για τις ενέργειές του.

Συνεπώς –και τώρα φτάνουμε στο καθοριστικό σημείο– μια έλλογα προσδιορισμένη θέληση, που πράττει από καθήκον, δεν μπορεί να αντλήσει την ηθική της αξία από τα περιεχόμενα που ζητά ο γνώμονας. Ο γνώμονας είναι μια πρόταση με τη μορφή ενός γενικού κανόνα που ζητά κάτι. Αλλά αυτό το κάτι είναι πάντοτε μπροστά στο

Commented [gs20]: Η μορφή του νόμου

δικαστήριο του Λόγου κάτι το αυθαίρετο. Αν θέλουμε να δούμε τι είναι εκείνο που συνιστά κριτήριο της ηθικής αξίας των πράξεων και άρα τι επιτάσσει η ηθικός νόμος, τότε θα πρέπει να αφαιρέσουμε όλα τα πιθανά περιεχόμενα, όλα τα Χ που θα μπορούσε να προστάζει ένας γνώμονας, δηλαδή όλους τους σκοπούς. Τι μένει όμως αν από τον γενικό κανόνα, που λέει πρέπει Χ, αφαιρέσουμε όλα τις πιθανές τιμές του Χ, τι γίνεται όταν διαγράψουμε όλα τα περιεχόμενα; Μένουμε αντιμέτωποι με ένα κενό. Ο ηθικός νόμος δεν μπορεί να επιτάσσει τίποτε. Πράγματι, η άποψη του Καντ εν τέλει είναι ακριβώς αυτή. Με τη διαφορά ότι λανθασμένα υποθέσαμε ότι με τη διαγραφή των περιεχομένων δεν έμεινε τίποτε. Αυτό που έμεινε κατόπιν της διαγραφής των Χ από τον γενικό κανόνα που επιτάσσει Χ είναι το ότι πρόκειται για γενικό κανόνα, η καθαρή μορφή του κανόνα, η κανονικότητα του κανόνα, η οποία δεν συνίσταται παρά στην απαίτηση που φέρει κάθε κανόνας ως κανόνας να βρίσκει γενική εφαρμογή. Το εκπληκτικό συμπέρασμα του Καντ είναι λοιπόν ότι ο ηθικός νόμος δεν είναι τίποτε άλλο από τη μορφή του κανόνα την οποία θα πρέπει να έχει ο γνώμονάς μας.

Τι σημαίνει όμως αυτή η αλλόκοτη αρχή; Σημαίνει, πολύ απλά, το εξής. Όταν προβαίνω σε μια πράξη, υπάρχει πάντα ένας γνώμονας που τη δικαιολογεί ως εφαρμογή της γενικής αρχής την οποία αυτός διατυπώνει. Αν δεν επρόκειτο για γενική αρχή, τότε δεν θα προσέφερε δικαιολογία στην πράξη μου. Άρα είμαι σε θέση να δώσω λόγο μόνο όταν όντως παίρνω αυτή τη γενικότητα στα σοβαρά, όταν δηλαδή πιστεύω ότι ο καθένας θα μπορούσε να υιοθετήσει αυτή την αρχή. Αν δεν το πίστευα αυτό, τότε με ποιο δικαίωμα την υιοθετώ εγώ; Το ότι την υιοθετώ προϋποθέτει τουλάχιστον ότι είναι υιοθετήσιμη. Τότε όμως θα πρέπει η πράξη μου, στην οποία προέβην με αυτή την αρχή, να είναι δυνατή σε έναν κόσμο στον οποίο ο καθένας θα εφαρμόζε αυτή την αρχή. Θα πρέπει λοιπόν να πράττω πάντοτε έτσι ώστε να μπορώ ταυτόχρονα να θέλω ο γνώμονάς μου να γίνει γενικός νόμος. Δεν χρειάζεται βέβαια να τον υιοθετήσουν οι πάντες. Θα πρέπει όμως να μπορούν να τον υιοθετήσουν, γιατί αλλιώς δεν τον εννοώ ως γενικό κανόνα. Αυτό όμως δεν συμβαίνει πάντοτε. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου ο γνώμονας που υιοθέτησα δεν θα επέτρεπε την πράξη μου, αν τον υιοθετούσαν οι πάντες.

B. Ας πάρουμε ένα παράδειγμα. Ας πούμε ότι κάποιος φορτικός άνθρωπος ζητάει κάτι από εμένα, και εγώ, για να τον ξεφορτωθώ, του δίνω μια υπόσχεση για την οποία ξέρω ότι δεν πρόκειται να την τηρήσω. Ποιος είναι ο γνώμονας που δικαιολογεί την ψευδή υπόσχεση στην οποία προβαίνω; Είναι: Κάθε φορά που κάποιος είναι φορτικός (και κατ' επέκταση, κάθε φορά που χωρίς ψέμμα θα έχεις προβλήματα), να τον ξεφορτώνεσαι με ψεύτικες υποσχέσεις. Ωραία. Ας πούμε τώρα ότι οι πάντες υιοθετούν αυτή την αρχή. Τότε, είναι προφανές, όλοι θα ήταν ενήμεροι για το ότι οι υποσχέσεις, όταν προκαλούν βάρος, είναι ψεύτικες. Επομένως κανείς δεν θα πίστευε μια υπόσχεση. Και συνεπώς η πράξη μου, η ψεύτικη υπόσχεση, θα γινόταν αδύνατη. Ο γνώμονας θα αυτοκαταστρεφόταν.

Ο ηθικός νόμος του Καντ δεν είναι μια περιεχομενική προσταγή. Δεν λέει κάνε το ένα ή το άλλο, δεν ορίζει μια ύψιστη αξία, την ενσάρκωση της οποίας θα μπορούσαμε να βρούμε σε ένα αντικείμενο. Ο νόμος αυτός έχει μόνο μορφή και αυτό που κάνει είναι να ελέγχει ποια περιεχόμενα είναι συμβατά με τη μορφή, ποια μπορούν να γίνουν καθολικά αποδεκτά, ποιοι γνώμονες αντέχουν στον έλεγχο της γενικευσιμότητας. Άρα δεν έχει διατακτικό, αλλά επιτρεπτικό χαρακτήρα. Μας λέει με ποια κριτήρια επιτρέπεται να πράττουμε, αλλά δεν υπαγορεύει κανένα κριτήριο και δεν θέτει κανέναν σκοπό.

Ο «φορμαλιστικός» χαρακτήρα του ηθικού νόμου δίνει απάντηση σε μια πιθανή ένσταση εναντίον της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας. Όπως είδαμε, αυτή ζητά από εμάς να πράττουμε πάντοτε από καθήκον, και μάλιστα δεν της αρκεί να πράττουμε από κλίση σύμφωνα με το καθήκον. Η ένσταση του Σίλλερ έφερε ήδη στην επιφάνεια μια πρώτη δυσκολία. Θα πρέπει άραγε να έχω κακές κλίσεις, για να τις υπερβαίνω λόγω καθήκοντος; Η απάντηση που θα μπορούσε να δοθεί είναι ότι δεν απαιτείται η καταστροφή των καλών κλίσεων, αλλά η ανεξαρτησία της θέλησής μας από αυτές κατά τον προσδιορισμό της. Ακόμη και αν είμαι «από τη φύση μου» καλός, θα πρέπει να πράττω από καθήκον και όχι επειδή αυτή έτυχε να είναι η κλίση μου. Τότε όμως –και αυτή είναι η βαθύτερη ένσταση– ο Καντ φαίνεται να έχει την εξωφρενική απαίτηση, ανά πάσα στιγμή, σε όλες μας τις πράξεις, να πράττουμε ανεξάρτητα από τις κλίσεις μας, να κοιμόμαστε από καθήκον, να τρώμε από καθήκον, να κάνουμε ό,τι κάνουμε από καθήκον και αλλιώς να μην το κάνουμε καθόλου. Μπορεί να σταθεί κάτι τέτοιο; Ασφαλώς όχι. Όμως ο Καντ δεν ζητά καθόλου κάτι τέτοιο.

Commented [gs21]: Καθολικότητα

Το να πράττω από καθήκον, δηλαδή έλλογα και δηλαδή ηθικά, σημαίνει μόνο να μπορώ να θέλω την καθολική εφαρμογή του γνώμονα της εκάστοτε πράξης μου. Αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να παραιτηθώ από τους γνώμονες που μου υποδεικνύουν να επιδιώκω κάτι και οι οποίοι είναι σε τελική ανάλυση προϊόν παθολογικών καθορισμών. Η αφαίρεση από τα περιεχόμενα έχει το νόημα ότι το κριτήριο δεν βρίσκεται σε αυτά, αλλά στη μορφή. Δεν χρειάζεται όμως να αντικαταστήσω τους περιεχομενικούς μου γνώμονες, και άρα τις κλίσεις μου, από τη φωνή του καθήκοντος. Ακούω τη φωνή του καθήκοντος όταν επιτρέπω στο Λόγο να ελέγξει τη νομιμότητα των νόμων, δηλαδή των κανόνων που υιοθετώ στη διαγωγή μου. Σύμφωνα με μια διατύπωση που έχει επικρατήσει στη σχετική έρευνα, αρκεί να ενσωματώσω τον ηθικό νόμο στο γνώμόνά μου, δεν απαιτείται να τον βάλω στη θέση του, γιατί αυτό είναι ούτως ή άλλως αδύνατο, καθώς ο ηθικός νόμος δεν περιέχει καμιά περιεχομενική, καμιά συγκεκριμένη εντολή.

Ο Καντ, όπως ξέρουμε ήδη, θεωρεί ότι τον ηθικό νόμο τον γνωρίζουμε ούτως ή άλλως άπαντες. Είναι εγγεγραμμένος στην απαίτηση για την καλή θέληση, την οποία ο καθένας αναγνωρίζει ως το μόνο απεριόριστα καλό. Είτε το αναγνωρίζουμε είτε όχι, έχουμε επίγνωση του ότι οι υποκειμενικές μας αρχές θα πρέπει να είναι γενικεύσιμες, χωρίς να αυτοκαταστρέφονται. Μόνο που σε πολλές περιπτώσεις η συμμόρφωση με αυτό τον ηθικό νόμο απαιτεί όντως την εναντίωση στις κλίσεις μας, και αυτό δεν έχουμε διάθεση να το κάνουμε. Μπορεί να γνωρίζω κατά βάθος τι επιτάσσει ο ηθικός νόμος, αλλά ευχαρίστως θα πω ένα ψευδαίσθημα στον φορτικό συνομιλητή μου, για να μην μου κάνει τη ζωή δύσκολη. Είμαι δηλαδή έτοιμος να επιτρέψω για τον εαυτό μου μια μικρή εξαίρεση από τον κανόνα που καλά γνωρίζω. Όμως το μόνο που λέει αυτός ο κανόνας είναι να μην κάνω εξαιρέσεις. Επομένως, μολονότι ο κοινός νους διαθέτει ηθική γνώση, είναι σημαντικό ο ηθικός νόμος να παρουσιαστεί στην καθαρότητά του, για να αντιμετωπιστεί η φυσική μας τάση προς εξαίρεση, η «φυσική διαλεκτική» κλίσεων και ηθικής επίγνωσης. Αυτή η καθαρότητα εξασφαλίζεται με τη διάκριση της μορφής του νόμου από τα περιεχόμενά του. Κι αυτή ακριβώς είναι η αποστολή της ηθικής φιλοσοφίας. Θέλει να καταστήσει καθαρό αυτό που ήδη ξέρουμε. Χάριν αυτής της καθαρότητας, ο Καντ αναλαμβάνει μια περαιτέρω ανάλυση στο δεύτερο μέρος της ΘΜΗ.

Commented [gs22]: Απαγόρευση εξαιρέσεων

7. Προστακτικός χαρακτήρας

(2^ο Κεφάλαιο, σ. 43-54· AA:406-413)

A. Ολοκληρώνοντας την πρώτη ενότητα, ο Καντ έχει ήδη κατονομάσει τη βασική αρχή της ηθικής φιλοσοφίας του, τον ηθικό νόμο. Ωστόσο, ο τρόπος που κατέληξε στη συγκεκριμένη διατύπωση δεν είναι απολύτως ικανοποιητικός. Ο Καντ απευθύνθηκε στο φυσικό μας ηθικό αισθητήριο και στις συνήθειες ηθικές μας πεποιθήσεις. Η ταυτότητα ανάμεσα στις πεποιθήσεις αυτές και στην προτεινόμενη ηθική θεωρία ήταν βεβαίως απαραίτητη. Αν ο Καντ ερχόταν να εισαγάγει μια καινοφανή ηθική, τότε θα εννοούσε ότι οι άνθρωποι δεν θα ήταν ικανοί για ηθικές πράξεις μέχρι την εμφάνιση της καντιανής φιλοσοφίας, κάτι που ακούγεται οπωσδήποτε παράδοξο. Στην πραγματικότητα θα ήταν όχι μόνο παράδοξο, αλλά και καταστροφικό για την ίδια την ηθική θεωρία του Καντ, η οποία, όπως θα δούμε αναλυτικότερα, υποστηρίζει ότι η εκτέλεση ηθικών πράξεων είναι πάντοτε δυνατή, ανεξαρτήτως εμπειρικών συνθηκών.

Ναι μεν όλοι ακούμε τη φωνή του καθήκοντος, διαθέτουμε δηλαδή δυνάμει ηθική γνώση, όμως η γνώση αυτή δεν μπορεί να θεμελιωθεί στην εμπειρία. Αυτό οφείλεται στην ίδια της φύση της έννοιας του «καθήκοντος», το οποίο αποκλείει τους εμπειρικούς προσδιορισμούς. Πρώτα από όλα, ο Καντ επισημαίνει ότι η ηθική μας γνώση δεν εκτείνεται στην ηθική αξιολόγηση των εξωτερικών πράξεων. Οποιαδήποτε πράξη θα μπορούσε να έχει εκτελεστεί από καθήκον θα μπορούσε να έχει εκτελεστεί και από παθολογικά κίνητρα. Το πολύ-πολύ που μπορούμε να διαπιστώσουμε από την εμπειρική εξέταση μιας πράξης είναι η συμφωνία της με το καθήκον, πότε όμως δεν είμαστε σε θέση να δούμε αν η πράξη συντελέστηκε από καθήκον. Στη βάση της έντιμης συμπεριφοράς του παντοπώλη δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν τα κίνητρά του είναι ηθικά ή όχι, και το ίδιο συμβαίνει ακόμη και όταν εξετάζουμε τις δικές μας πράξεις. Πάντα είμαστε πρόθυμοι να αποδώσουμε στη φωνή του καθήκοντος εκείνο το οποίο στην πραγματικότητα πράξαμε καθοδηγούμενοι από παθολογικά κίνητρα. Το να δείχνω καλή διάθεση απέναντι σε όλους τους ανθρώπους αποτελεί ίσως καθήκον. Κάλλιστα όμως μπορώ να το κάνω όχι από καθήκον, αλλά για να είμαι αγαπητός και να έχω μακροπρόθεσμο ψυχολογικό ή και υλικό

Commented [gs23]: Ηθική γνώση

όφελος. Δύσκολα όμως θα παραδεχτώ ότι αυτός είναι ο λόγος της καλοπροαίρετης στάσης μου και θα προτιμήσω να θεωρώ, λέγοντας ψέμματα ακόμη και στον εαυτό μου, ότι πράττω το καθήκον μου από καθήκον. Η ηθική αξία μιας πράξης έγκειται, όπως είδαμε, μόνο στις αρχές βάσει των οποίων εκτελέστηκε, και ενώ η εκτέλεση είναι εμπειρική, οι αρχές δεν επιδέχονται εμπειρική θέαση, ακριβώς επειδή είναι αρχές.

Μάλιστα, αν αναλογιστούμε την ανθρώπινη πραγματικότητα και εμπειρία, έχουμε κάθε λόγο να αμφιβάλλουμε σχετικά με την ηθική ποιότητα των ανθρώπινων πράξεων. Όχι μόνο δεν μπορούμε να πούμε θετικά για κάποια πράξη ότι είχε ηθικά κίνητρα, αλλά τις περισσότερες φορές μπορούμε να συμπεράνουμε, αρνητικά, ότι δεν είχε. Ο Καντ σκέφτεται εδώ ρεαλιστικά. Ακόμη και αν οι περισσότεροι άνθρωποι παρουσιάζουν τους εαυτούς τους ως καλούς, στην πραγματικότητα δεν είναι, και οι πράξεις τους καθορίζονται από το συμφέρον τους. Αν ήταν να κρίνουμε βάσει της μέχρι τώρα εμπειρίας, τότε τα πράγματα θα ήταν σκούρα για την ηθική. Αλλά το ερώτημα δεν είναι καθόλου αν οι άνθρωποι ήταν μέχρι τώρα ή είναι τώρα ηθικοί, στο μέτρο που μπορούμε να κρίνουμε από την εμπειρία. Ο Λόγος, δηλαδή το καθήκον, απαιτεί να είμαστε ηθικοί, ακόμη και αν μέχρι σήμερα δεν υπήρξε ούτε ένας ηθικός άνθρωπος. Για την εντολή του Λόγου, η εμπειρική ύπαρξη ηθικών πράξεων είναι εντελώς αδιάφορη. Φτάνουμε εδώ σε ένα από τα πιο κεντρικά, αλλά και πιο εντυπωσιακά στοιχεία, της καντιανής ηθικής. Όταν ρωτάει κανείς τι είναι καλό να πράξω, τότε δεν ρωτάει τι πράττουν οι άνθρωποι ως τώρα. Το κριτήριο του καλού, επειδή είναι το κριτήριο του δέοντος, δεν μπορεί να βρεθεί στο «είναι» των πραγμάτων, π.χ. στην ανθρώπινη φύση ή στις ανθρώπινες συνήθειες. Για αυτό το «είναι» θα πρέπει προφανώς, όπως έχει δείξει η ΚΚΛ, να στραφεί κανείς στην εμπειρία, αλλιώς είναι αδύνατο να το γνωρίζει. Αν όμως ρωτάμε τι οφείλει να γίνει, τότε το τι έγινε ή το τι γίνεται δεν μας αφορά στο παραμικρό. Θα μπορούσε φυσικά κανείς να αντιτείνει στον Καντ ότι θα πρέπει να ελέγξουμε κατά πόσον αυτό που ζητάει ο Λόγος, ανεξάρτητα της εμπειρίας, είναι εμπειρικά δυνατό. Έχει ο άνθρωπος τις ικανότητες εκείνες που χρειάζονται για να πράττει ηθικά. Όμως ο Καντ θα απαντούσε ότι αυτό μπορούμε να το γνωρίζουμε a priori. Το «οφείλω» περιλαμβάνει το «μπορώ», γιατί αν δεν μπορούσα, δεν θα όφειλα καν. Ο ίδιος Λόγος που με κάνει να ρωτώ τι είναι καλό, είναι η ικανότητα που μου επιτρέπει να

Commented [gs24]: Το δέον και το είναι

πράττω από καθήκον. Προς το παρόν όμως, αρκεί να κρατήσουμε το εξής: Τα πρακτικά ερωτήματα είναι σύμφωνα με τον Καντ εντελώς ανεξάρτητα των θεωρητικών ερωτημάτων. Για τα τελευταία χρειαζόμαστε τις έννοιες της διάνοιας και τη συνδρομή της εποπτείας. Για τα πρώτα υπεύθυνος είναι μόνο ο Λόγος και το μόνο που μπορεί να κάνει η εμπειρία είναι να θολώσει τα νερά. Ό,τι δεν έχει γίνει ποτέ μπορεί να γίνει, αν το απαιτεί ο Λόγος. Η ηθική απόγνωση είναι αδύνατη.

Μέχρι τώρα λέγαμε ότι ο Λόγος ζητά από εμάς να δικαιολογούμε τις πράξεις μας βάσει αρχών και θεωρούσαμε αυτονόητο ότι το αίτημα αυτό απευθύνεται σε ανθρώπους. Απευθύνεται όμως στους ανθρώπους λόγω της διαφοράς τους προς την υπόλοιπη γνωστή σε μας φύση, δηλαδή ως φορείς του Λόγου και όχι λόγω των οποιωνδήποτε άλλων γνωρισμάτων της ανθρώπινης φύσης. Συνεπώς ο ηθικός νόμος αφορά το άνθρωπο ως έλλογο ον, όπως και κάθε έλλογο ον, ακόμη και να δεν γνωρίζουμε κανένα άλλο. Αν είναι όμως έτσι, τότε πώς μπορούμε να μιλάμε για την ηθική ανακατεύοντας διαγνώσεις για την ανθρώπινη φύση (ανθρωπολογία); Ας είναι αυτή όπως θέλει. Αυτό δεν αλλάζει ούτε τρίχα στον ίδιο τον ηθικό νόμο, ο οποίος θεμελιώνεται στον καθαρό Λόγο.

Για αυτό το λόγο ο Καντ θεωρεί ότι τα υποδείγματα (παραδείγματα) δεν έχουν θέση στην ηθική και στην ηθική αγωγή. Δεν έχει νόημα να ζητά κανείς από κάποιον να έχει ένα πρότυπο. Κάθε πρότυπο είναι εμπειρικό και δεν είναι ποτέ αρκετό για να εκφράσει την έννοια του καλού στην καθαρότητά της. Η έννοια αυτή είναι ιδέα, δηλαδή δεν μπορεί να παρασταθεί στην εμπειρία. Καλός δεν μπορεί να είναι κάποιος, παρά μόνο ο νόμος (στον οποίο και μόνο, όπως είδαμε, προσήκει σεβασμός).

Ο νόμος, όμως, δεν θεμελιώνεται απλά στον καθαρό Λόγο, αλλά ζητά επίσης και τον καθαρά έλλογο προσδιορισμό μας, δηλαδή τον αποκλεισμό των παθολογικών προσδιορισμών. Για αυτό ο Καντ επιστρέφει σε μία σκέψη την οποία βρίσκουμε ήδη στην πρώτη ενότητα. Το συστηματικό ζήτημα της θεμελίωσης του ηθικού νόμου, η οποία δεν μπορεί να είναι ανθρωπολογική, αλλά μόνο μια μεταφυσική των ηθών, δεν μπορεί να διαχωριστεί από το περιεχόμενό του. Ο τρόπος με τον οποίο συλλαμβάνουμε την ηθική θεωρία είναι σημαντικός και για την ηθική πράξη. Η φιλοσοφία έχει έτσι μια αποστολή ηθικής διαπαιδαγώγησης. Καθώς υποδεικνύει την καθαρή μορφή του ηθικού νόμου, που

είναι ανεξάρτητη των όποιων εμπειρικών περιεχομένων, στρέφει την προσοχή σε αυτό που ζητά ο ηθικός νόμος, δηλαδή να μένουμε ανεπηρέαστοι από τα εν λόγω περιεχόμενα. Με αυτό τον τρόπο φέρνει στην επιφάνεια το μόνο ηθικά επιτρεπτό κίνητρο, τον σεβασμό στο νόμο ως νόμο, λόγω της άπειρης ανωτερότητάς του έναντι όλων των παθολογικών κινήτρων. Μπορεί μεν κανείς να ζητά μια εκλαΐκευση των φιλοσοφικών εννοιών, όμως αυτή πρέπει να έπεται και όχι να προηγείται της μεταφυσικής των ηθών.

B. Εδώ ακριβώς ξεκινά ο Καντ τη θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών. Η πρώτη του πρόταση είναι: «Κάθε πράγμα της φύσης λειτουργεί σύμφωνα με νόμους». Πού το ξέρουμε αυτό; Το ξέρουμε από την ΚΚΛ, η οποία έχει δείξει ότι μπορούμε να έχουμε εμπειρία ενός πράγματος (και μόνο για αυτό μιλάμε, δηλαδή για το αντικείμενο ως φαινόμενο, όχι για το πράγμα καθ' εαυτό) μόνο εφόσον υπαγάγουμε την εποπτεία του σε έννοιες, γιατί αλλιώς δεν θα μπορούσαμε να διατυπώσουμε για αυτό κρίσεις. Οι έννοιες όμως είναι κανόνες υπό τους οποίους εξετάζουμε το υλικό της εποπτείας. Τέτοιοι κανόνες είναι οι εμπειρικοί φυσικοί νόμοι, στους οποίους υπόκεινται τα πάντα. Και εμείς, ως πράγματα της φύσης, είμαστε υποκείμενοι στους νόμους της φύσης με βάση τους οποίους εννοούμε τα πράγματα. Το ότι εμείς είμαστε εκείνοι που τα εννοούν οφείλεται στο ότι εμείς έχουμε διανοητική ικανότητα, στο ότι είμαστε έλλογα όντα. Ως έλλογα όντα δίνουμε όμως και λόγους για τις κρίσεις και τις πράξεις μας. Για να περιοριστούμε εδώ στις τελευταίες, αυτό σημαίνει ότι σκεπτόμαστε τις πράξεις μας ως συμπεράσματα σε πρακτικούς συλλογισμούς, έτσι ώστε αυτές να είναι δικαιολογημένες βάσει αρχών. Ο Λόγος άλλωστε είναι η ικανότητα των αρχών. Οι αρχές είναι κι εκείνες νόμοι, αλλά ονομάζονται αρχές όταν η λειτουργία τους είναι θεμελιωτική, όταν δηλαδή εκφράζουν το νόμο υπό τον οποίο μπορεί να παρασταθεί η πράξη (ή η κρίση). Με άλλα λόγια, οι αρχές νομιμοποιούν τις πράξεις μας, τις φέρνουν αντιμέτωπες με την ανάγκη νομιμοποίησης, δηλαδή με τη μορφή του νόμου. Συνεπώς τα έλλογα όντα έχουν την ικανότητα να πράττουν σύμφωνα με την παράσταση, την έννοια του νόμου.

Αυτό, η ικανότητα θεμελιωμένης πράξης, και μόνο αυτό είναι εκείνο που ονομάζουμε θέληση, η οποία είναι απλώς ο Λόγος ως αναφερόμενος στις πράξεις (αντί των

Commented [gs25]: Φυσικός και ηθικός νόμος

κρίσεων)), δηλαδή ως πρακτικός Λόγος. Το μόνο που μας διακρίνει καίρια από τη φύση είναι αυτή η ικανότητα και όχι προφανώς κάποια ικανότητα άρσης των φυσικών νόμων. Αυτό είναι πολύ σημαντικό. Ως πράγματα της φύσης, εμπειρικά όντα δηλαδή, η συμπεριφορά μας, δηλαδή οι κινήσεις μας, είναι εντελώς προσδιορισμένη. Δεν μπορούμε παρά να κάνουμε αυτά που κάνουμε, γιατί όλα είναι αποτέλεσμα φυσικών αιτίων που προσδιορίζουν τα πράγματα σύμφωνα με νόμους. Στη φύση δεν υπάρχουν θαύματα. Αυτή η φύση είναι βέβαια η φύση «για εμάς», δηλαδή για όντα με τις συγκεκριμένες διανοητικές ικανότητες. Οι ίδιες όμως διανοητικές ικανότητες, στις οποίες περιλαμβάνεται και ο Λόγος, μας καθιστά υπόλογους για τις πράξεις μας. Συνεπώς, αν και καθοριζόμαστε από φυσικά αίτια, ως έλλογα όντα καθοριζόμαστε την ίδια στιγμή από το Λόγο. Η ελευθερία την οποία αισθανόμαστε να κάνουμε το ένα ή το άλλο δεν είναι άνομη, καθώς κάτι τέτοιο θα σήμαινε ότι είμαστε ικανοί να κάνουμε θαύματα. Αν υπάρχει οποιαδήποτε ελευθερία, τότε αυτή είναι η ικανότητα να προσδιορίζουμε τις πράξεις μας, σύμφωνα με την έννοια, δηλαδή σύμφωνα με τη μορφή του νόμου, ενώ ως φυσικά όντα προσδιοριζόμαστε από συγκεκριμένους νόμους, οι οποίοι έχουν ένα ορισμένο περιεχόμενο. Ο νόμος της βαρύτητας, που είναι πολύ συγκεκριμένος, έχει ένα μαθηματικά εκφράσιμο περιεχόμενο, σπρώχνει το σώμα μου στη γη. Η ελευθερία να καθήσω ή να σηκωθώ εκούσια είναι ελευθερία όταν είναι συμμόρφωση με τη μορφή του νόμου. Μεταξύ ύλης και μορφής του νόμου δεν υπάρχει τρίτο.

Η πρόσδεση του σώματός μου στη γη είναι ως καθορισμός από κάποιο νόμο μια φυσική αναγκαιότητα. Ο καθορισμός από το Λόγο, ως καθορισμός, είναι και εκείνος μια αναγκαιότητα, την οποία καλούμε πρακτική (γιατί αναφέρεται σε πράξεις, και ικανά για πράξεις είναι μόνο τα έλλογα όντα, ούτε οι γλάστρες ούτε οι γάτες). Επειδή όμως ο Λόγος που με προσδιορίζει θα προσδιόριζε κατά τον ίδιο ακριβώς τρόπο κάθε υποκείμενο, δηλαδή κάθε έλλογο ον που θα βρισκόταν στη θέση μου, η αναγκαιότητα δεν μεταβάλλεται από υποκείμενο σε υποκείμενο. Είναι ως εκ τούτου αντικειμενική. Και πράγματι, αν ο Λόγος ήταν το μόνο που με προσδιόριζε, τότε η θέλησή μου θα ήταν η ικανότητα να προσδιορίζομαι μόνο σύμφωνα με αυτόν, πράγμα που σημαίνει ότι κανείς άλλως προσδιορισμός δεν θα είχε την ελάχιστη επιρροή πάνω μου. Ό,τι είναι αντικειμενικά

αναγκαίο (πρακτικά) θα ήταν και υποκειμενικά αναγκαίο, όλοι δε οι άνθρωποι θα έπρατταν με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Επειδή όμως ως εμπειρικό ον συνεχίζω να επηρεάζομαι ως θέληση από φυσικά αίτια, έχω δηλαδή παθολογικά καθορισμένες κλίσεις, χωρίς έλλογη θεμελίωση, αυτό που είναι αντικειμενικά αναγκαίο δεν είναι και υποκειμενικά αναγκαίο, γιατί ο βαθμός στον οποίο υπακούω στο Λόγο μπορεί να είναι διαφορετικός από υποκείμενο σε υποκείμενο, θεωρούμενο ως εμπειρικό ον.

Σε ένα τέτοιο ον, που είναι υποκείμενο σε δύο διαφορετικούς προσδιορισμούς, το αντικειμενικά αναγκαίο από πρακτική άποψη χρειάζεται να επιβληθεί στις τυχαίες υποκειμενικές κλίσεις που μπορούν να έχουν τα εμπειρικά υποκείμενα. Επομένως ο αντικειμενικός νόμος δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως εξαναγκασμός (Zwang), κάτι το οποίο σημαίνει ότι ο νόμος εμφανίζεται με τη μορφή μιας κλήσης και όχι ενός δεδομένου. Η λέξη εξαναγκασμός ακούγεται σκληρή, και ενδεχομένως είναι, αφού μεταξύ άλλων σημαίνει ότι ενίοτε οφείλω να πράττω ενάντια στις κλίσεις μου και άρα να υποφέρω. Από την άλλη, εκφράζει μόνο το γεγονός ότι ο Λόγος με προσδιορίζει προσκαλώντας με να προσδιοριστώ από αυτόν. Για όντα όπως ο άνθρωπος, που είναι έλλογα, αλλά όχι μόνο, που δεν είναι δηλαδή ανδρείκελα του Λόγου, το καλό (για το οποίο ρωτάμε κάθε φορά που σκεφτόμαστε αν θα κάνουμε το ένα ή το άλλο) είναι πάντα μια υπαγόρευση, ένα «να πράττεις», μια εντολή, και μπορεί να διατυπωθεί μόνο σε προστακτική έγκλιση, υπό μορφή προσταγής. Το καλό είναι ένα «δέον».

Οι προσταγές απευθύνονται σε μια θέληση που έχει τη δυνατότητα να τις παρακούσει. Ο τρόπος με τον οποίο παρακούει είναι αντιτείνοντας στην αντικειμενική αναγκαιότητα του νόμου την υποκειμενική αναγκαιότητα, αυτό που διαφέρει δηλαδή από υποκείμενο σε υποκείμενο και το οποίο δεν είναι ο Λόγος εντός του αλλά αυτό που το διαφοροποιεί ως φυσικό ον, εμπειρικά θεωρούμενο, από τα υπόλοιπα. Ως μεμονωμένο εμπειρικό ον δέχομαι πλήθος επιδράσεων, έχω δηλαδή συναισθήματα, τα οποία διαμορφώνουν εντός μου κλίσεις βάσει των οποίων κάποια πράγματα είναι για εμένα (τυχαία) ευχάριστα, ενώ κάποια άλλα όχι. Το ευχάριστο δεν συμπίπτει με το καλό, και αυτός είναι άλλωστε ο απώτερος λόγος για τον οποίο ο Καντ αρνείται τόσο την ευδαιμονιστική όσο και τη συνεπειοκρατική ηθική. Το καλό δεν μπορεί να είναι το πλέον

Commented [gs26]: Εξαναγκασμός

Commented [gs27]: Το ευχάριστο και το καλό

ευχάριστο, γιατί τα ερωτήματα τι είναι ευχάριστο και τι είναι καλό είναι μεταξύ τους ολοσχερώς διαφορετικά. Το ερώτημα για το ευχάριστο μπορεί να τεθεί μόνο σε ένα μεμονωμένο άτομο και μια μεμονωμένη χρονική στιγμή. Ευχάριστο μπορεί να του είναι το οτιδήποτε, γιατί οι φυσικές επιδράσεις καθορίζουν την επιθυμητική ικανότητα, όπως ακριβώς κάνουν και με εκείνη των ζώων. Το ερώτημα για το καλό μπορεί να τεθεί μόνο σε ένα έλλογον (που διαθέτει θέληση και άρα δεν κινείται αυτομάτως βάσει των επιδράσεων) και η απάντηση είναι ανεξάρτητη από το ποιο συγκεκριμένο έλλογον ερωτάται. Η ανθρώπινη θέληση τελεί σε μια διπλή σχέση εξάρτησης. Ο Καντ κάνει εδώ λόγο για δύο διαφορετικά διαφέροντα. Από τη μία ο άνθρωπος έχει διαφέρον για αντικείμενα, δηλαδή σκοπούς, αποτελέσματα της πράξης. Αυτή την ικανότητα δεν την έχουν τα μη έλλογα όντα, γιατί δεν μπορούν να θέτουν καν σκοπούς. Η εξυπηρέτηση ενός σκοπού απαιτεί τη χρήση του Λόγου. Έτσι, όταν θέλω, π.χ., να μείνω ξύπνιος (στόχος – αντικείμενο επιδίωξης) ετοιμάζω έναν καφέ, γιατί ξέρω ότι ο καφές έχει διεγερτικές ιδιότητες. Σκέφτομαι δηλαδή: 1. Θέλω να μείνω ξύπνιος 2. Ο καφές κρατά τον άνθρωπο ξύπνιο. Άρα 3. Θα φτιάξω έναν καφέ. Εδώ καταλήγω σε ένα πρακτικό συμπέρασμα, και όπως σε κάθε συμπέρασμα χρησιμοποιώ την ικανότητα του Λόγου. Εδώ όμως ο Λόγος υπηρετεί απλώς ένα δεδομένο σκοπό. Δεν ορίζει το σκοπό τον ίδιο. Η μείζων προκειμένη του συλλογισμού είναι μια κρίση σχετικά με τις εμπειρικές μου επιθυμίες. Ορίζει ένα παθολογικό διαφέρον. Η θέληση έχει όμως και μια άλλη σχέση με το Λόγο. Έχει το διαφέρον να είναι απολύτως δικαιολογημένη. Το ενδιαφέρον αυτό ονομάζεται πρακτικό, γιατί δεν αφορά το αντικείμενο της πράξης, αλλά την πράξη ως τέτοια, δηλαδή τον πρακτικό χαρακτήρα της πράξης, το γεγονός ότι πρόκειται για πράξη και χρήζει δικαιολόγησης. Το έλλογον στέκει πάντα ανάμεσα σε αυτά τα δύο διαφέροντα. Όπως θα δούμε, σε αυτά αντιστοιχούν διαφορετικές προσταγές (προστακτικές).

8. Είδη προστακτικών

(2^ο Κεφάλαιο, σ. 54-63· AA4: 413-420)

Α. Κάθε πράξη ενός έλλογου όντος μπορεί λοιπόν να γίνει νοητή ως υπακοή σε μία προσταγή, η οποία περιλαμβάνει τον πρακτικό λόγο, το λόγο, δηλαδή, για τον οποίο οφείλει, είναι καλό, να αποφασιστεί και να εκτελεστεί αυτή η πράξη. Οι προσταγές αυτές είναι όμως δύο ειδών. Μπορούν, πρώτον, να λένε «κάνε α», δηλαδή «είναι καλό να κάνεις α», γιατί το α είναι με τη σειρά του καλό για ένα σκοπό β. Όπως ήδη ξέρουμε, όταν η θέληση έλκεται από ένα σκοπό, όταν δηλαδή δικαιολογούμε τις πράξεις μας συνεπειοκρατικά, τότε αυτές δεν έχουν αληθινή ηθική αξία. Τώρα θα δούμε ακριβέστερα γιατί συμβαίνει αυτό. Το α, που παρουσιάζεται από μία τέτοια προσταγή, ως καλό είναι καλό γιατί εξυπηρετεί κάτι άλλο, τον σκοπό β. Είναι μέσο για έναν σκοπό. «Πιες καφέ για να μείνεις ξύπνιος». Καλό είναι να πιεις καφέ εφόσον θέλεις να μείνεις ξύπνιος, και μόνο υπό αυτό τον όρο είναι καλό. Είναι καλό, αν θέλεις να μείνεις ξύπνιος. Οι προσταγές αυτές είναι επομένως υποθετικές κρίσεις, γιατί εξαρτούν την αξία μιας πράξης από την αξία ενός σκοπού τον οποίο αυτή επιτυγχάνει ως μέσο, αλλά ο οποίος βρίσκεται εκτός της ίδιας της πράξης. Η προσταγές αυτές δεν μας λένε όμως αν ο ίδιος ο σκοπός είναι καλός. Υπό τον όρο ότι ο σκοπός είναι καλός, είναι καλό και το μέσο. Κάθε φορά που είναι καλό το β, είναι καλό και το α ως μέσο του. Μπορεί κάποια φορά να μην είναι καλό για εμένα το β. Μπορεί να μη θέλω να μείνω ξύπνιος, αλλά να θέλω να κοιμηθώ. Τότε δεν είναι καλό να πιω καφέ. Ωστόσο, η πρόταση «πιες καφέ, αν θέλεις να μείνεις ξύπνιος» εξακολουθεί να ισχύει, γιατί κατονομάζει το μέσο για έναν ενδεχόμενο (δυνατό) σκοπό, τον οποίο μπορεί να έχω ή και όχι. Η αλήθεια της προσταγής είναι όμως ανεξάρτητη των περιστάσεων.

Μπορεί όμως να υπάρχει και μια προσταγή η οποία δεν ορίζει την πράξη ως μέσο για έναν σκοπό, αλλά θέτει ως μοναδικό σκοπό την ίδια την πράξη. Τέτοια είναι η περίπτωση των ηθικών εντολών, π.χ. της απαγόρευσης του ψεύδους. «Λέγε την αλήθεια» είναι μια προσταγή που (σύμφωνα με τον Καντ και το παράδειγμα που έχουμε ήδη συζητήσει) ισχύει άνευ όρων και ανεξαρτήτως συνεπειών πάντοτε και για κάθε έλλογο ον. Το καλό της ζητούμενης πράξης δεν τίθεται σε εξάρτηση από μία υπόθεση, δηλαδή από

Commented [gs28]: Υποθετικές και κατηγορικές προσταγές

έναν υποθετικό σκοπό, αλλά εννοείται ως απαραίτητο. Οι προσταγές αυτού του τύπου ονομάζονται από τον Καντ κατηγορικές. Όπως είναι φανερό, ο Καντ χρησιμοποιεί για τη διάκριση μεταξύ υποθετικών και κατηγορικών προσταγών τους χαρακτηρισμούς διαφορετικών ειδών λογικών κρίσεων και συγκεκριμένα «κατά τη σχέση» (στις οποίες αντιστοιχούν οι κατηγορίες του αιτίου και της ουσίας· βλ. μάθημα Α4).

Β. Ας ξεκινήσουμε πάλι με τις υποθετικές προσταγές. Όπως είπαμε, αυτές δεν μου λένε αν ο σκοπός ο ίδιος είναι καλός. Είναι καλό να πω καφέ, αν θέλω να μείνω ξύπνιος, και τούτο ισχύει ακόμη και αν δεν είναι καλό να μείνω ξύπνιος. Ναι μεν, δηλαδή, δεν είναι τότε καλό να πω καφέ, αλλά εξακολουθεί να είναι αληθές ότι αν θέλω να μείνω ξύπνιος, τότε είναι καλό να πω καφέ. Συνεπώς, οι εν λόγω προσταγές προστάζουν μόνο τη χρήση ενός μέσου, μου λένε τον τρόπο με τον οποίο μπορώ να επιτύχω έναν σκοπό, με καθιστούν πιο επιδέξιο στην επίτευξη σκοπών. Στην ουσία, δηλαδή, οι προτάσεις αυτές είναι τεχνικού χαρακτήρα και δεν διαφέρουν ουσιαστικά από προτάσεις που διατυπώνει η θεωρητική επιστήμη, προτάσεις σχετικές με το είναι των πραγμάτων, όπως εκείνες των φυσικών επιστημών. Όποιος λέει «πίνε καφέ, αν θές να μείνεις ξύπνιος», διατυπώνει μια προτροπή σε πράξη, μια πρακτική κρίση, όμως εντέλει δεν λέει κάτι παραπάνω από ό,τι θα έλεγε μια θεωρητική εμπειρική κρίση όπως «ο καφές είναι διεγερτικός». Η μόνο διαφορά μεταξύ των δύο διατυπώσεων είναι ότι η πρώτη παρουσιάζει την εφαρμογή της δεύτερης. Σε όλες τις προτάσεις των εμπειρικών επιστημών της φύσης αντιστοιχούν πρακτικές διατυπώσεις, δηλαδή παρουσιάσεις σχέσεων αιτίας-αποτελέσματος ως σχέσεων μέσων και σκοπών. Επομένως, αυτές οι προσταγές είναι τεχνικοί κανόνες, που ισχύουν πάντοτε, και μας ενδιαφέρουν όταν χρειαζόμαστε τη γνώση μιας ορισμένης τεχνικής, για έναν συγκεκριμένο σκοπό.

Επειδή όμως, μπορεί και να μην έχουμε τον συγκεκριμένο αυτό σκοπό ή να τον έχουμε σπάνια, οι πράξεις που παρουσιάζονται με αυτό τον τρόπο ως καλές δεν είναι πάντοτε τέτοιες. Για να είναι πάντοτε καλές οι πράξεις που προτείνονται ως μέσα για ένα σκοπό, θα πρέπει ο σκοπός αυτός να μην είναι απλώς ενδεχόμενος, αλλά δεδομένος, να είναι όχι απλά δυνατός, αλλά πραγματικός. Στην περίπτωση αυτή, οι υποθετική προσταγή

Commented [gs29]: Κανόνες επιδεξιότητας

Commented [gs30]: Συμβουλές της φρόνησης

θα έπαυε να είναι όπως μέχρι τώρα προβληματική (κατά τον τρόπο) και θα ήταν βεβαιωτική (βλ. μάθημα Α5), θα δήλωνε δηλαδή ότι η συνιστώμενη πράξη είναι πράγματι, όχι πιθανόν, καλή.

Ποιος μπορεί να είναι όμως ένας τέτοιος πάντοτε υπαρκτός σκοπός; Υπάρχει καν κάποιος τέτοιος; Ο Καντ δίνει αρχικώς καταφατική απάντηση. Τυπικά τουλάχιστον μπορούμε να πούμε ότι αυτός είναι η ευδαιμονία; Πού στηρίζεται αυτή η θέση; Απλούστατα στην ίδια την έννοια της θέλησης που αναφέρεται σε ένα αντικείμενο. Όποιος θέλει το γεγονός α, θέλει να γίνει το α, δηλαδή να ικανοποιηθεί η θέλησή του, δηλαδή θέλει την ευδαιμονία του. Η ευδαιμονία είναι το σύνολο όλων όσα θέλει. Συνεπώς είναι βέβαιο ότι ισχύει η προσταγή εκείνη που μας λέει να κάνουμε όλα όσα συντείνουν στην ευδαιμονία μας. Καλά είναι όλα τα μέσα για αυτόν τον αυτονόητο σκοπό. Αυτό υπαγορεύει η φρόνηση, διότι η ευδαιμονία είναι, όπως θα λέγαμε στο πλαίσιο της αριστοτελικής φιλοσοφίας, σκοπός του «φρόνιμου» ανθρώπου.

Όπως όμως και για τον Αριστοτέλη, η φρόνηση δεν είναι μια ικανότητα κρίσης βάσει πάγιων κανόνων. Φρόνηση επιδεικνύει όποιος ξέρει να κάνει το σωστό σε συγκεκριμένες καταστάσεις και άρα χωρίς αναφορά σε μια καθολική αρχή. Αυτό όμως, θεωρεί ο Καντ, είναι ένα πρόβλημα, εξαιτίας του οποίου διαψεύδεται η πεποίθηση ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν δεσμευτικές υποθετικές προσταγές. Ο ευδαιμονισμός δεν μπορεί να συγκροτήσει μια μεταφυσική των ηθών, γιατί ενώ ξέρουμε με πλήρη βεβαιότητα ότι πάντοτε θέλουμε την ευτυχία, δεν ξέρουμε σε τι αυτή συνίσταται. Υπάρχει κάποιο αγαθό που είναι άνευ όρων αγαθό; Τα χρήματα; Η ζωή; Η αγάπη; Τίποτε από όλα αυτά. Γιατί μπορεί πάντοτε αυτά τα κατά τα άλλα καλά πράγματα να μην είναι καλά για εμάς τη συγκεκριμένη στιγμή και υπό συγκεκριμένους όρους. Επομένως ο σκοπός της ευδαιμονίας είναι πραγματικός, αλλά αόριστος. Δεν αρκεί ως βάση για ασφαλή εντολή χρησιμοποίησης κάποιων μέσων, γιατί δεν ορίζει ένα σκοπό. Οι επιταγές της φρόνησης έχουν το στάτους συμβουλών. Ισχύουν αναγκαστικά, αλλά απευθύνονται από κάποιον που μπαίνει στη θέση μου και θεωρεί τους προσωρινούς μου σκοπούς (ό,τι συνθέτει για μένα εδώ και τώρα την φανταστική παράσταση της ευδαιμονίας) αυτονόητους, σκοπούς οι οποίοι όμως την άλλη στιγμή (ή για έναν άλλον άνθρωπο) μπορεί να είναι εντελώς διαφορετικοί. Ισχύουν γιατί

έτσι έχουν εν προκειμένω τα πράγματα, όχι γιατί ισχύουν αναγκαστικά. Αν οι κανόνες της επιδεξιότητας είναι τεχνικοί, οι συμβουλές της φρόνησης είναι πραγματιστικές και εξίσου ακατάλληλες για τη θεμελίωση της μεταφυσικής των ηθών.

Ξεχωρίσαμε λοιπόν δύο υποκατηγορίες υποθετικών προστακτικών, που όμως δεν διαφέρουν ουσιωδώς μεταξύ τους και εκείνο που τις ενώνει είναι το ότι προστάζουν μέσα για σκοπούς. Πριν προχωρήσουμε στην κατηγορικές προστακτικές, θα πρέπει να θέσουμε άλλο ένα ερώτημα. Πώς μπορούν να θεμελιωθούν τέτοιες προστακτικές; Πού βασίζεται κάποιος ο οποίος τις διατυπώνει; (Πώς είναι δυνατές; - σύμφωνα με την έκφραση του Καντ). Όπως είδαμε πιο πάνω, οι υποθετικές προστακτικές (πιες καφέ, αν θέλεις...) μπορούν να προκύψουν ως συμπεράσματα πρακτικών συλλογισμών. Για να είναι αληθείς, αρκεί να είναι αληθείς οι εμπειρικές προτάσεις, δηλαδή η ελάσσων προκείμενη (π.χ. αρκεί ο καφές να είναι όντως διεγερτικός, κάτι που θα μας πει η εμπειρική επιστήμη). Κατά τα άλλα η συναγωγή είναι λογική, και όπως παρατηρήσαμε πιο πριν το συμπέρασμα δεν λέει κάτι παραπάνω από την εμπειρική πρόταση στη δεύτερη προκείμενη. Με τα λόγια του Καντ, πρόκειται για απλή εννοιολογική ανάλυση, άρα αναλυτικές κρίσεις. Αν ο καφές δεν είναι διεγερτικός, τότε ούτε το συμπέρασμα είναι σωστό, όμως το λάθος δεν είναι λάθος λογικής, αλλά της πληροφορίας (λάθος της εμπειρικής σύνθεσης). Σύμφωνα με τον Καντ, οι υποθετικές προστακτικές περιέχουν μια εμπειρική πρόταση ως κανόνα (ο καφές είναι διεγερτικός) και κατά τα άλλα την κρίση ότι «όποιος θέλει τα μέσα θέλει και το σκοπό». Η κρίση αυτή είναι όμως αναλυτική, δηλαδή μια ταυτολογία. Θέλω κάτι σημαίνει ότι θέλω την πράξη που οδηγεί σε αυτό, δηλαδή θέλω το μέσο για αυτό το κάτι ως σκοπό. Συνεπώς, ο εμπειρικός κανόνας και το πρακτικό συμπέρασμα (η υποθετική προστακτική) είναι κρίσεις αναλυτικά συνδεδεμένες μεταξύ τους. Η μία κρίση υπαινίσσεται την άλλη.

Επομένως δεν έχουμε κανένα πρόβλημα στη συναγωγή τέτοιων κρίσεων, παρά μόνο αυτό της εμπειρικής βεβαιότητας. Για αυτήν είναι υπεύθυνη η επιστήμη της φύσης, όχι η ηθική φιλοσοφία. Από αυτήν την τελευταία περιμένουμε να μας πει κάτι άλλο: όχι τα μέσα για τους σκοπούς της πράξης, αλλά τους ίδιους τους σκοπούς της. Αυτό δεν μπορεί να το κάνει καμία υποθετική προστακτική, άρα μπορεί μόνο μια προσταγή που θα ήταν κατηγορική, που θα μας έλεγε δηλαδή τι να κάνουμε χωρίς να θέτει σκοπούς ως όρους, μια

Commented [gs31]: Εντολές της ηθικότητας

προσταγή που, όπως το «λέγε πάντοτε την αλήθεια», θα είχε καθολική και αναγκαία ισχύ, όπως συμβαίνει με ένα νόμο. Οι κατηγορικές προστακτικές δεν είναι λοιπόν απλοί κανόνες ή συμβουλές, αλλά νόμοι, δηλαδή αποδεικτικές (κατά τον τρόπο) προτάσεις (στις αποδεικτικές προτάσεις αντιστοιχεί η κατηγορία της αναγκαιότητας, βλ. μάθημα Α4). Είναι σε τέτοιες προτάσεις (και όπως θα δούμε σε μία τέτοια πρόταση) που μπορεί να στηριχτεί η μεταφυσική των ηθών, η οποία είναι ακριβώς για αυτό μεταφυσική, επειδή έχει ως αρχές αναγκαίες και καθολικές, επομένως a priori προτάσεις. Οι προτάσεις αυτές όμως δεν στηρίζονται στην αναλυτική κρίση «όποιος θέλει τα μέσα θέλει και το σκοπό». Έχουν ένα περιεχόμενο «πράττε a χάριν του a», όμως δεν είναι αυτονόητο ότι ισχύει αυτό που προστάζουν. Συνεπώς, όπως είναι αναμενόμενο σε αναλογία με την ΚΚΛ, ζητούμενες είναι εδώ κάποιες a priori συνθετικές προτάσεις (βλ. μάθημα Α2), στη βάση των οποίων και μόνο είναι εφικτή μια μεταφυσική των ηθών και, όπως πιστεύει ο Καντ, μια ηθική θεωρία εν γένει, από την οποία έχει μάλιστα ανάγκη η ηθική πράξη. Φτάνουμε τώρα στο σημείο που ο Καντ θα μας παρουσιάσει τις αρχές αυτής της μεταφυσικής. Ας δούμε έναν πίνακα των προσταγών, που συνοψίζει τα παραπάνω.

Προσταγή (μορφή κρίσης κατά τη σχέση)	Προσταγή (μορφή κρίσης κατά τον τρόπο)	Πρακτική αρετή	Είδος αρχής	Χαρακτήρας προσταγής	Είδος πρότασης	Αντικείμενο προσταγής	Παράδειγμα
υποθετική	προβληματική	επιδεξιότητα	κανόνες	τεχνική	αναλυτική	Μέσα για δυνατό (ορισμένο) σκοπό	Πιες καφέ
υποθετική	βεβαιωτική	φρόνηση	συμβουλές	πραγματιστική	αναλυτική	Μέσα για πραγματικό (αόριστο σκοπό.	Αποταμίευε
κατηγορική	αποδεικτική	ηθικότητα	Εντολή (νόμος)	ηθική	Συνθετική A priori	Σκοπός	ΗΘΙΚΟΣ ΝΟΜΟΣ

9. Η κατηγορική προσταγή (πρώτη διατύπωση): Καθολικός νόμος

(2^ο Κεφάλαιο, σ. 54-63-72· AA4: 420-426)

A. Είδαμε στο προηγούμενο μάθημα ότι η διαίρεση σε υποθετικές και κατηγορικές προσταγές έχει τη σημασία ότι οι πρώτες ουσιαστικά στερούνται ηθικού χαρακτήρα. Μια προσταγή του τύπου «Πράττε α (ώστε να επιτύχεις β)» λέει στην πραγματικότητα απλώς ότι το α είναι το κατάλληλο μέσο για το β, δεν λέει όμως ότι το β είναι καλό. Επομένως δεν λέει καν ότι το α είναι καλό και έτσι δεν προστάζει τίποτε. Οι υποθετικές προσταγές είναι ψευδοπροσταγές. Αν υπάρχουν γνήσιες προσταγές, τότε αυτές θα πρέπει να είναι κατηγορικές.

Ο Καντ ομολογεί όμως ότι δεν έχει ακόμη αποδείξει ότι υπάρχουν κατηγορικές προσταγές. Επειδή μάλιστα αυτές είναι a priori συνθετικές προτάσεις, είναι αδύνατο να θεμελιωθούν στην εμπειρία. Συνεπώς, δεν έχει δείξει ακόμη ότι υπάρχει ηθική, ότι έχει νόημα η φράση «οφείλεις να...». Ισχυρίζεται όμως ότι μπορεί, στη βάση της περιγραφής των διακριτικών γνωρισμάτων, στη βάση της μορφής της κατηγορικής προστακτικής να προσδιορίσει το περιεχόμενό της. Ισχυρίζεται, με άλλα λόγια, ότι αν υπάρχει κατηγορική προστακτική, τότε μπορούμε να πούμε τι είναι εκείνο που προστάζει. Δεν ξέρουμε ακόμη αν υπάρχει ηθικός νόμος, αλλά αν υπάρχει, τότε μπορούμε να πούμε τι ζητάει από εμάς. Σε τι στηρίζεται αυτή η αισιοδοξία;

Μια βασική διαφορά της κατηγορικής από τις υποθετικές προσταγές είναι ότι η αξία της πράξης που προστάζει δεν εξαρτάται από κάποιον σκοπό. Προστάζει α, αλλά όχι επειδή είναι καλό για ένα β, παρά μόνο χάριν του ίδιου του α. Αντίθετα οι υποθετικές προστακτικές ορίζουν (υποθετικά και προβληματικά) ρητά ή άρρητα ένα β, προσδιορίζουν το περιεχόμενο του γνώμονα της πράξης. Λένε «πράττε έτσι ώστε β» (υπό τον όρο βέβαια ότι το β είναι καλό). Όποιος υπακούει σε μια υποθετική προσταγή δέχεται ως γνώμονα της πράξης του ένα περιεχόμενο, το β (ή οποιοδήποτε άλλο). Άρα, αν για μια στιγμή φανταστούμε μια υποθετική προσταγή ως αντικειμενική αρχή της ηθικής, ως ηθικό νόμο (κάτι που δεν είναι), τότε καλή είναι η πράξη εκείνη της οποίας ο γνώμονας έχει συμπεριλάβει το περιεχόμενο που ορίζει η αντικειμενική αρχή, ο υποτιθέμενος ηθικός

Commented [gs32]: Το περιεχόμενο της κατηγορικής προσταγής

νόμος. Μια ηθική που θα δοκίμαζε να στηριχτεί σε μια υποθετική προσταγή θα επέτασσε να πράττουμε με γνώμονα ένα περιεχόμενο, που μπορεί να είναι β, γ ή δ (και ακριβώς επειδή δεν εξηγεί γιατί β, γιατί γ ή γιατί δ, είναι πάντοτε μια ανεπαρκής ηθική). Μπορούμε επομένως να φανταστούμε άπειρες υποθετικές προσταγές. Κατηγορική είναι η προσταγή εκείνη που δεν είναι υποθετική, εκείνη, δηλαδή, η οποία ως αντικειμενική αρχή, ως νόμος, δεν θα προσδιόριζε το γνώμονα σύμφωνα με ένα περιεχόμενο (με αναφορά σε ένα β ή γ).

Εδώ ο Καντ σκέφτεται με ένα τρόπο πολύ παρόμοιο με εκείνο που τον οδήγησε στην πρόχειρη διατύπωση του ηθικού νόμου στο πρώτο κεφάλαιο της ΘΜΗ. Αν ο νόμος που είναι η κατηγορική προστακτική προστάζει κάτι, αν δηλαδή ζητά τη συμμόρφωση του γνώμονα των πράξεων του υποκειμένου, αλλά αυτό που προστάζει δεν είναι ένα περιεχόμενο (δηλαδή κάποιος σκοπός), τότε μένει μόνο, κατόπιν της αφαίρεσης κάθε δυνατού περιεχομένου, η μορφή ενός νόμου εν γένει, αυτό που κάνει τον νόμο νόμο και το οποίο δεν είναι τίποτε άλλο από την καθολικότητά του. Επειδή τα περιεχόμενα μπορεί να είναι πολλά και διάφορα, αλλά η μορφή του νόμου, ως μορφή, μόνο μία, υπάρχει μόνο μία και μοναδική κατηγορική προσταγή. Γνωρίζουμε τι λέει, δηλαδή το περιεχόμενό της, διότι δεν έχει άλλο περιεχόμενο από τη μορφή, ζητά δηλαδή ο γνώμονάς μας να έχει τη μορφή καθολικού νόμου και τίποτε άλλο, κάτι καθαρά τυπικό:

«Πράττε μόνο σύμφωνα με το γνώμονα εκείνο με τον οποίο μπορείς συγχρόνως να θέλεις να γίνει καθολικός νόμος»

B. Γιατί όμως η συγκεκριμένη διατύπωση; Ας δούμε κάποιες από τις λεπτομέρειές της:

α) «καθολικός νόμος». Η συγκεκριμένη διατύπωση σχετίζεται προφανώς με τη σύνδεση που έχει ήδη εγκαθιδρύσει ο Καντ μεταξύ ηθικότητας και καθολικότητας. Μόνο κάτι καθολικό μπορεί να είναι καλό. Τότε όμως γιατί να μην πούμε απλά ότι καλό είναι αυτό που είναι συνολικά καλό; Γιατί να μην θεωρήσουμε ότι αποτελεί κατηγορική προσταγή ο ωφελιμιστικός κανόνας, ο οποίος ζητά να πράττουμε έτσι ώστε να μεγιστοποιούμε το συνολικό καλό ανεξάρτητα από το ποιο είναι αυτό για τον καθένα, να μεγιστοποιούμε την ωφελιμότητα και σε τελική ανάλυση την ηδονή. Ένας τέτοιος κανόνας επίσης δεν έχει

Commented [gs33]: "καθολικός νόμος"

συγκεκριμένο περιεχόμενο. Δεν λέει τι να βρίσκουμε καλό, αλλά μόνο να υπηρετούμε ό,τι βρίσκουν οι άνθρωποι εν γένει καλό. Ο κανόνας αυτός μοιάζει τελείως αμερόληπτος, όπως θα περιμέναμε από έναν αντικειμενικό ηθικό κανόνα. Δεν δίνει προβάδισμα στις εγωιστικές προτιμήσεις ενός υποκειμένου, ενός ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων, αλλά ζητάει το καλό ως κάτι το γενικό.

Το πρόβλημα με αυτή την προσπάθεια ωφελιμιστικής κριτικής στην καντιανή ηθική είναι ωστόσο το εξής. Επί της ουσίας στηρίζεται σε μια παρερμηνεία της σύνδεσης μεταξύ του καλού και της καθολικότητας. Ο Καντ ισχυρίζεται όντως ότι οι υποθετικές προστακτικές θέτουν όρους και στερούνται ως εκ τούτου καθολικότητας. Μόνο αν θέλω β, ισχύει ότι πρέπει να πράξω α. Επομένως η εντολή αυτή δεν ισχύει όταν δεν θέλω β, κάτι που είναι δυνατόν να συμβαίνει και είναι στην πραγματικότητα εμπειρικό ζήτημα. Ο ωφελιμιστής λέει εδώ: «ωραία, ας βρούμε τότε όχι ένα τυχαίο β, αλλά ένα αναγκαίο, ας πούμε ένα χ, το οποίο να θέλω πάντα άνευ όρων». Λέει λοιπόν ότι ζητούμενο για μια κατηγορική προσταγή είναι ένα καθολικό περιεχόμενο. Αυτό το βρίσκει στην ευτυχία, γιατί όλοι τη θέλουν και μάλιστα αναγκαστικά. Είδαμε ότι ο Καντ θεωρεί ότι μια τέτοια προστακτική παραμένει υποθετική. Το επιχείρημά του ήταν ότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί το περιεχόμενο της ευτυχίας εν γένει, καθώς δεν είναι σταθερό αυτό που κάνει κάποιον ευτυχισμένο. Τώρα μπορούμε να καταλάβουμε λίγο καλύτερα το νόημα αυτής της παρατήρησης του Καντ. Αν μπορούσαμε να ορίσουμε το περιεχόμενο της ευδαιμονίας, τότε, όπως ο Καντ αφήνει να εννοηθεί, η προσταγή αυτή θα έπαυε να είναι υποθετική. Μόνο που ο λόγος για τον οποίο δεν μπορούμε να κάνουμε κάτι τέτοιο είναι ότι αυτό που αποτελεί περιεχόμενο ενός νόμου (δηλαδή ο σκοπός τον οποίο ο νόμος ορίζει ως καλό) δεν θα μπορούσε ποτέ να προσδιοριστεί με σταθερότητα ακριβώς επειδή πρόκειται για περιεχόμενο.

Ανήκει, θα λέγαμε, στη φύση κάθε περιεχομένου ως περιεχομένου (στη φύση κάθε σκοπού ως σκοπού) να υπόκειται σε όρους. Αυτό μπορεί να το καταλάβει κανείς με δύο τρόπους. Πρώτον, αν την έσχατη δικαιολόγηση παρέχει ένας σκοπός, τότε και ο ίδιος πρέπει να δικαιολογηθεί από έναν σκοπό και άρα αποτελεί ταυτόχρονα μέσο για κάτι άλλο. Δεύτερον, ένας σκοπός είναι πάντοτε ένα εμπειρικό αντικείμενο για ένα εμπειρικό

υποκείμενο και συνεπώς υπόκειται στις μεταβολές που επιφέρει το υλικό της εμπειρίας (το εποπτικό της μέρος), το οποίο δεν μπορεί να προσδιοριστεί εκ των προτέρων διανοητικά. Έτσι κάθε περιεχόμενο είναι ως περιεχόμενο ανοικτό στην πολλαπλότητα. Ο ωφελιστής που ζητά ένα καθολικό περιεχόμενο στην πραγματικότητα δεν ξέρει τι λέει, γιατί δεν μπορεί να υπάρξει κανένα τέτοιο. Η καθολικότητα την οποία μπορεί να επιτύχει κανείς σε αναφορά με ένα περιεχόμενο είναι πάντοτε σχετική, ισχύει ως επί το πλείστον, είναι, όπως λέει ο Καντ «γενικότητα» (Generalität) και όχι αληθινή «καθολικότητα» (Allgemeinheit).

Ας δούμε ένα παράδειγμα για αυτό που εννοεί εν προκειμένω ο Καντ. Ας υποθέσουμε ένα ωφελιστικό κανόνα ο οποίος ζητά να πράττουμε έτσι ώστε να αυξάνουμε το συνολικό ποσό ηδονής (να μειώνουμε το συνολικό ποσό του πόνου). Ακούγεται πολύ ωραίο. Όμως ποιο είναι το σύνολο στο οποίο αναφερόμαστε; Ας υποθέσουμε ότι είναι η ανθρωπότητα και ότι δεν έχουμε να κάνουμε με έναν μεροληπτικό και ανορθολογικό κανόνα που ζητάει την ευτυχία μιας συγκεκριμένης ομάδας ανθρώπων, μιας χώρας, μιας φυλής κ.ο.κ. Ας υποθέσουμε τώρα ότι κάποιοι εξωγήινοι επισκέπτονται τη γη. Οφείλουμε να μεριμνήσουμε και για τη μεγιστοποίηση της δικής τους ευτυχίας; Ποιο είναι το κριτήριο για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα; Αν πούμε ότι το κριτήριο είναι να είναι έλλογα όντα, τότε δεν είμαστε συνεπείς, γιατί η ηδονή έχει να κάνει με την αίσθηση και όχι με το Λόγο, ακόμη και αν υπάρχουν διανοητικές ηδονές. Αν πούμε ότι τους αντιμετωπίζουμε ως όντα που και αυτά χαίρονται και λυπούνται όπως εμείς, τότε θα έπρεπε να έχουμε συμπεριλάβει από την αρχή στο σύνολό μας και τα ζώα. Ποια ζώα όμως ακριβώς; Τα ανώτερα θηλαστικά, όλα τα θηλαστικά ή όλα τα ζώα. Θα έπρεπε να συμπεριλάβουμε και το καλό των μυρμηγκιών; Και αν ναι, τότε, εφόσον τα μυρμηγκία είναι περισσότερα από τους ανθρώπους, το συνολικό τους καλό θα μετρούσε περισσότερο από εκείνο της ανθρωπότητας; Από τη στιγμή που ορίσαμε έναν σκοπό ως βάση της ηθικής μας, ένα περιεχόμενο, μπορούμε μεν να διευρύνουμε το πεδίο αναφοράς του, δεν μπορούμε όμως ποτέ να πούμε με βεβαιότητα πότε η διεύρυνση αυτή ολοκληρώνεται, απλούστατα διότι στο πολλαπλό της εμπειρίας δεν υπάρχει ολοκλήρωση.

Αλλά ακόμη και αν προσδιορίζαμε ένα σύνολο, ας πούμε μόνο την ανθρωπότητα (μολονότι κάτι τέτοιο παραμένει μεροληπτικό), δεν θα είχαμε πραγματική ενότητα. Το

συνολικό ποσό ηδονής είναι ένα ποσό και άρα προκύπτει κατόπιν προσθαφαιρέσεων. Μπορεί χάριν της αύξησής του να απαιτείται η μείωση της ηδονής ενός ή περισσότερων ατόμων, τα οποία εξαιρούνται έτσι από το σύνολο, ενώ είναι μέσα σε αυτό. Κανένα περιεχόμενο, ούτε καν ο ισχυρότερος υποψήφιος, η ευτυχία, δεν μπορεί να αποκτήσει καθολικότητα για τον απλούστατο λόγο ότι η καθολικότητα συνίσταται στην αφαίρεση της περιχομενικής διάστασης. Η καθολικότητα του νόμου για την οποία μιλά ο Καντ είναι η καθολικότητα ως σκέτη μορφή. Ο λόγος για τον οποίο η κατηγορική προστακτική προστάζει μόνο τη μορφή της καθολικότητας που χαρακτηρίζει το νόμο ως νόμο είναι ότι δεν υπάρχει άλλη καθολικότητα από τη μορφική.

β) «να μπορείς να θέλεις»: Γιατί ο Καντ έχει προσθέσει τη λέξη «μπορείς»; Γιατί δεν λέει «Πράττε με γνώμονα για τον οποίο να θέλεις να γίνει καθολικός νόμος»; Η τελευταία διατύπωση θα σήμαινε ότι ο γνώμονας της πράξης μας, η αρχή που την δικαιολογεί υποκειμενικά, θα έπρεπε να γίνει μια αρχή την οποία θα ακολουθούσαν οι πάντες και εμείς θα θέλαμε όντως να την ακολουθούν οι πάντες οπωσδήποτε. Έτσι, αν υποθέσουμε ότι έχω ως γνώμονα να πίνω καφέ κάθε φορά που θέλω να μείνω ξύπνιος, τότε ο γνώμονας αυτός θα ήταν σύμφωνος με τον ηθικό νόμο μόνο αν ήθελα οι πάντες να πίνουν καφέ σε αυτή την περίπτωση. Μου είναι προφανώς αδιάφορο τι πίνουν οι άλλοι και έτσι η απαίτηση να το θέλω μοιάζει να έχει μικρό νόημα. Η μόνη πιθανή της σημασία θα ήταν να θέλω να μην πίνουν κάτι άλλο από καφέ. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε ασφαλώς τη διάθεσή μου να απαγορεύσω μέσα αλλά και σκοπούς που δεν είναι οι δικοί μου ή που δεν είναι οι δικοί μου αυτή τη στιγμή. Έτσι, θα έπρεπε π.χ. να θέλω να απαγορεύσω από τον εαυτό μου να πίνει τσάι στο μέλλον. Στην περίπτωση αυτή θα φόρτωνα την υποθετική προστακτική που έχω ως γνώμονα με ένα ηθικό βάρος που δεν της αναλογεί. Σε μια τέτοια περίπτωση δεν θα υπήρχαν ηθικά ουδέτερες πράξεις, γιατί θα έπρεπε να υπάρχει κάθε φορά μόνο μία επιτρεπτή πράξη. Κάτι τέτοιο αντίκειται στον ηθικό φιλελευθερισμό του Καντ. Η βασική ιδέα στην κατηγορική προσταγή είναι ότι είναι επιτρεπτές όλες τις πράξεις που περνούν το τεστ, δηλαδή εκείνες των οποίων το γνώμονα μπορούμε να θέλουμε ως καθολικό νόμο.

γ) «να μπορείς να θέλεις»: Είδαμε ότι λόγω του «μπορώ», ο ηθικός νόμος είναι λιγότερο αυστηρός από ό,τι πιθανόν φαίνεται. Επιτρέπει ό,τι δεν απαγορεύει, δεν ορίζει τι πρέπει να

Commented [gs34]: "να μπορείς να θέλεις"

κάνουμε παρά μόνο αρνητικά. Το «θέλω» όμως τον κάνει αυστηρότερο. Ας δούμε τι θα γινόταν αν έλειπε και αν η κατηγορική προστακτική ήταν: «Πράττε με γνώμονα που να μπορεί να γίνει καθολικός νόμος». Στην περίπτωση αυτή δεν θα χρειαζόταν να το θέλω, θα αρκούσε να μην υπάρχει κάποια λογική αντίφαση κατά τη μετατροπή του γνώμονα, που είναι υποκειμενικός, σε καθολικό νόμο. Επομένως το κριτήριο της κατηγορικής προσταγής είναι αυστηρότερο. Λιγότεροι γνώμονες περνούν από το φίλτρο της.

Πριν δούμε τι ακριβώς σημαίνει αυτό μέσα από κάποια παραδείγματα, μπορούμε να σημειώσουμε, με βάση αυτά που ήδη γνωρίζουμε, ότι η κατηγορική προσταγή έχει δύο απαιτήσεις. Πρώτον, πρέπει να μπορεί να γενικευθεί ο γνώμονας χωρίς αντίφαση και δεύτερον, συμπληρωματικά, πρέπει να είναι δυνατόν για το υποκείμενο να θέλει μια τέτοια γενίκευση. Επομένως υπάρχουν δύο είδη καθηκόντων που υπαγορεύονται από τον ηθικό νόμο. Κάποιοι γνώμονες απορρίπτονται ήδη από πρώτο κριτήριο και κάποιοι μπορεί να περνάνε το πρώτο φίλτρο, αλλά όχι το δεύτερο. Όπως θα δούμε, η διαίρεση αυτή αντιστοιχεί σε μια δημοφιλή διάκριση στην ηθική φιλοσοφία μεταξύ τέλειων και ατελών καθηκόντων. Τέλεια είναι τα καθήκοντα εκείνα που επιβάλλουν συγκεκριμένες πράξεις. Ατελή εκείνα, που είναι μεν καθήκοντα, αλλά μπορούν να εκπληρωθούν με περισσότερους τρόπους.

Γ. Μέχρι εδώ πάντως, ο Καντ δεν μας έχει πει πολύ περισσότερα πράγματα από όσα είπε ήδη στο πρώτο κεφάλαιο της ΘΜΗ. Από εδώ και στο εξής αναπτύσσει όμως καινούργιες ιδέες. Πρώτα από όλα μας λέει ότι η διατύπωση της κατηγορικής προσταγής μπορεί να χρησιμεύσει ως βάση θεμελίωσης άλλων προσταγών, όπως επίσης ότι, παρόλο που είναι μία, υπάρχουν και εναλλακτικές διατυπώσεις, οι οποίες φωτίζουν το θέμα από διαφορετικές γωνίες. Αμέσως ο Καντ παρουσιάζει μία από αυτές τις εναλλακτικές.

Μιλώντας για την κατηγορική προσταγή, βρισκόμαστε ασφαλώς στο πεδίο της πρακτικής φιλοσοφίας. Όλα αυτά δεν έχουν καμία σχέση με τη φύση των πραγμάτων, η οποία είναι ζήτημα της εμπειρίας και όχι του Λόγου και μόνο. Ωστόσο, όλα τα όντα στη φύση –όπως μας έχει πει ο Καντ λίγο πιο πριν– υπόκεινται σε νόμους. Άρα η φύση, ανεξάρτητα από το ποια είναι τα όντα σε αυτήν και οι επιμέρους νόμοι από τους οποίους

Commented [gs35]: Εναλλακτική διατύπωση της κατηγορικής προσταγής

διέπεται, είναι μια νομοτελειακή φύση. Η έννοια «φύση» εν γένει δεν έχει άλλη σημασία από το ότι όλα όσα ανήκουν σε αυτήν μορφοποιούνται από καθολικούς νόμους. Και η έννοια της φύσης είναι η έννοια μιας μορφής. Επομένως, λέει ο Καντ, μπορούμε να φανταστούμε τους καθολικεύσιμους γνώμονες ως καθολικούς νόμους μιας φύσης, στην οποία τότε τα πάντα θα γίνονταν όπως ακριβώς ορίζουν αυτοί οι γνώμονες. Μπορούμε έτσι να διατυπώσουμε μια πρώτη εναλλακτική της κατηγορικής προσταγής, που είναι ισοδύναμη με αυτή και έχει ως εξής:

«Πράττε έτσι ώστε ο γνώμονας της πράξης σου να μπορεί να γίνει με τη θέλησή σου φυσικός νόμος»

Για να δούμε τώρα αν ο γνώμονάς μας είναι ηθικός, αρκεί να ελέγξουμε αν μπορούμε να θέλουμε έναν κόσμο στον οποίο η υποκειμενική μας αρχή έχει γίνει αντικειμενική και τα πράγματα ρυθμίζονται καθολικά από αυτήν.

Βάση της διαίρεσης ανάμεσα σε τέλεια και ατελή καθήκοντα και της διαίρεσης ανάμεσα σε καθήκοντα προς τους άλλους και καθήκοντα προς τον εαυτό, ο Καντ επιλέγει τέσσερα παραδείγματα:

1. Τέλειο καθήκον προς τον εαυτό: Απαγόρευση αυτοκτονίας	2. Τέλειο καθήκον προς τους άλλους: Απαγόρευση ψευδούς υπόσχεσης
3. Ατελές καθήκον προς τον εαυτό: Ανάπτυξη ταλέντων	4. Ατελές καθήκον προς τους άλλους: Αγαθοεργία.

Εδώ θα ασχοληθούμε μόνο με το δεύτερο και το τέταρτο από αυτά τα παραδείγματα. Στην πραγματικότητα, το δεύτερο παράδειγμα μας είναι ήδη γνωστό. Πρόκειται για το ερώτημα αν όταν βρίσκομαι σε ανάγκη, επιτρέπεται να δανείζομαι χρήματα, γνωρίζοντας ότι δεν πρόκειται να τα επιστρέψω όπως υποσχέθηκα. Τι πρέπει λοιπόν να κάνω για να βρω, αν η γνώμονας μιας τέτοιας πράξης είναι ηθικός, πέρα από το ότι προφανώς η πράξη αυτή θα συνδράμει στην ευημερία μου; Θα πρέπει να φανταστώ μια φύση στην οποία οι άνθρωποι,

Commented [gs36]: Παραδείγματα τέλειων και ατελών καθηκόντων

σαν να ήταν αυτόματα, θα έδιναν πάντοτε και όλοι τους ψεύτικες υποσχέσεις, θα δανείζονταν χρήματα, λέγοντας ψέμματα στους πιστωτές τους. Σε έναν τέτοιο κόσμο η απάτη εκ μέρους αυτών που έχουν ανάγκη θα ήταν ο κανόνας. Όταν λοιπόν ένας άνθρωπος σε ανάγκη, ο Α, πήγαινε σε έναν άνθρωπο Β και του ζητούσε δανεικά, ο Β θα ήξερε αυτομάτως ότι αυτά είναι δανεικά και αγύριστα. Συνεπώς, δεν θα δάνειζε χρήματα και ο Α δεν θα μπορούσε να πραγματοποιήσει το σκοπό του, να εξαπατήσει τον Β με μια ψεύτικη υπόσχεση. Συνεπώς, εγώ που θέλω να δώσω μια παρόμοια ψεύτικη υπόσχεση ξέρω ότι δεν μπορώ καν να το κάνω σε έναν κόσμο όπου ο γνώμονάς μου αποτελεί καθολικό νόμο της φύσης. Ως νόμος της φύσης ο γνώμονάς μου ακυρώνεται. Άρα δεν περνάει ούτε καν το πρώτο φίλτρο, πράγμα που σημαίνει ότι πρόκειται για ένα τέλειο καθήκον, το οποίο δεν σηκώνει συζήτηση για τον τρόπο εκπλήρωσής τους. Συνάγεται με σαφήνεια ότι όταν δίνω υποσχέσεις, αυτές πρέπει να είναι ειλικρινείς.

Το παράδειγμα της ψευδούς υπόσχεσης αφήνει να διαφανεί καλύτερα μια βασική ιδέα του Καντ, που έχουμε αναφέρει. Ο άνθρωπος που δίνει μια τέτοια υπόσχεση δεν θεωρεί στην πραγματικότητα ότι είναι καλό να δίνονται ψευδείς υποσχέσεις. Είναι προφανές ότι δεν επιθυμεί μια κατάσταση που οι πάντες θα κοροϊδεύουν τους πάντες. Ίσως μάλιστα να πιστεύει βαθιά μέσα του ότι κανείς δεν πρέπει να εξαπατά κανέναν. Είναι όμως πρόθυμος να παραχωρήσει στον εαυτό του μια εξαίρεση, για την οποία έχει εμπειρικές δικαιολογίες. Τελικώς, η προσβολή της κατηγορικής προσταγής συνίσταται ακριβώς σε αυτή την παραχώρηση εξαίρεσης, η οποία δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, καθώς η όλη ηθική αξία οφείλεται στη καθολικότητα. Επομένως, ο άνθρωπος που εξαπατά κάνει στην πράξη το θεωρητικό σφάλμα του ωφελιμιστή. Παρεξηγεί την καθολικότητα και τη μετατρέπει σε απλή γενικότητα, από την οποία μια ειδική περίπτωση (η δική του) μπορεί να εξαιρεθεί

Πάμε τώρα στο τέταρτο παράδειγμα, που αφορά και πάλι ένα καθήκον προς τους άλλους ανθρώπους. Ας αναρωτηθώ αυτή τη φορά αν έχω οποιαδήποτε υποχρέωση στην αγαθοεργία ή αν είναι ηθικώς άμεμπτο να μη δίνω δεκάρα για τους άλλους ανθρώπους, να μην τους κάνω μεν κακό, αλλά να μην προστρέχω σε βοήθειά τους όταν ξέρω ότι με χρειάζονται. Πρέπει λοιπόν και πάλι να φανταστώ έναν κόσμο στον οποίο κανείς δεν

νοιάζεται για κανέναν. Μπορώ να συνεχίσω να πράττω σύμφωνα με το γνώμονά μου; Ασφαλώς. Ένας τέτοιος κόσμος είναι νοητός και εγώ μπορώ σε αυτόν να εξακολουθώ να κάνω ό,τι θέλω να κάνω και τώρα, δηλαδή να μην βοηθώ κανέναν. Ο γνώμονας πέρασε από το πρώτο φίλτρο. Σίγουρα δεν πρόκειται για ένα τέλειο καθήκον, το οποίο θα απαιτούσε από εμένα να προστρέχω άνευ όρων κάθε φορά που μπορώ να βοηθήσω. Υπάρχει όμως ένα άλλο πρόβλημα. Αυτό είναι ότι αν και στον εν λόγω κόσμο ο γνώμονάς μου δεν αυτοακυρώνεται, η θέλησή μου περιέρχεται σε αντίφαση με τον εαυτό της. Και τούτο συμβαίνει για τον εξής λόγο. Μπορώ να θέλω έναν τέτοιο κόσμο; Αν θέλω έναν τέτοιο κόσμο θα πρέπει να θέλω να μένουν όλοι αβοήθητοι, να μην υπάρχει καν δυνατότητα βοήθειας. Σε αυτούς τους όλους συμπεριλαμβανομαι όμως και εγώ. Άρα θα πρέπει να μπορώ να θέλω να μην είναι ποτέ δυνατόν να με βοηθήσει κανείς. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορώ να το θέλω, γιατί έρχεται σε σύγκρουση με ένα βασικό χαρακτηριστικό της θέλησης, που είναι ότι γυρεύει την ικανοποίησή της. Δεν είναι δυνατόν να θέλω να μην βοηθιέμαι ποτέ στο να επιτύχω αυτό που θέλω.

Επομένως ο γνώμονάς μου κόβεται στη δεύτερη φάση του τεστ. Ναι μεν δεν έχω τέλειο καθήκον να βοηθώ σε κάθε περίπτωση και με όλες μου τις δυνάμεις. Κάτι τέτοιο είναι στην πραγματικότητα αδύνατο, καθώς αν, π.χ. έδινα χρήματα σε όλους τους ζητιάνους, μετά από λίγο χρόνο δεν θα είχα χρήματα να δώσω στους ζητιάνους. Και πόσα ακριβώς να δώσω; Να δώσω ό,τι έχω και δεν έχω ή να δώσω από λίγα στον καθένα; Εδώ δεν μπορεί να οριστεί κάποιος κανόνας. Μπορώ όμως να γνωρίζω ότι η ριζική άρνηση φιλανθρωπίας είναι ανήθικη, διότι έχω εν γένει καθήκον να βοηθώ, αν και το πώς θα το κάνω δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια.

10. Η κατηγορική προσταγή (δεύτερη διατύπωση): Το έλλογον ως σκοπός

(2^ο Κεφάλαιο, σ. 72-79· ΑΑ 4: 426-430)

A. Στο προηγούμενο μάθημα μιλήσαμε για την κατηγορική προσταγή, η οποία είναι σύμφωνα με τον Καντ μία, έχει μία γενική διατύπωση, αλλά επιδέχεται τρεις ειδικές διατυπώσεις. Ήδη συζητήσαμε την πρώτη από αυτές, η οποία ελάχιστα διαφέρει από τη γενική διατύπωση. Αρκετά διαφορετική είναι, όπως θα δούμε, η δεύτερη ειδική διατύπωση. Για να καταλήξει στη δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής, ο Καντ λαμβάνει αφετηρία από τις βασικές του θέσεις. Πρώτον, καθετί στη φύση λειτουργεί σύμφωνα με νόμους. Δεύτερον, τα έλλογα όντα λειτουργούν και σύμφωνα με την παράσταση νόμων. Αυτό δεν σημαίνει, όπως ξέρουμε, τίποτε άλλο από το ότι διαθέτουν θέληση. Θέληση είναι η ικανότητα να παριστάνω κάτι ως αποτέλεσμα μιας παράστασης που έχω στο νου μου, δηλαδή η ικανότητα να θέτω σκοπούς. Σκοπός είναι το αντικείμενο εκείνο που μπορεί να παρασταθεί ως προϊόν ενός διανοητικού αιτίου. Μόνο τα έλλογα όντα θέτουν σκοπούς, κάτι που ο Καντ δεν αναγνωρίζει ούτε στα άψυχα αντικείμενα ούτε όμως και στα ζώα.

Στη σημείο αυτό παρατηρούμε το εξής. Ναι μεν, όπως κάθε φορά διαπιστώνουμε, ο Καντ αρνείται ότι οποιοσδήποτε σκοπός (περιεχόμενο) θα μπορούσε να θεμελιώσει την ηθική αξία μιας πράξης (αφού και ίδιος χρήζει με τη σειρά του θεμελίωσης), δεν θεωρεί ωστόσο ότι δεν πρέπει να θέτουμε σκοπούς. Είναι αυτονόητο ότι ως έλλογα όντα θέτουμε σκοπούς και μάλιστα, αν η όποια αξία θεμελιώνεται στο Λόγο, τότε έχει αξία το να θέτουμε σκοπούς (η μορφή και όχι τα περιεχόμενα της σκοποθεσίας). Ως ένα ον που θέτει σκοπούς, ο άνθρωπος έλκεται από την παράσταση της ύπαρξης ενός αντικειμένου στο μέλλον. Όταν σκέφτομαι να πω νερό, τότε έλκομαι από την κατάσταση στην οποία θα ξεδιψάω και η οποία βρίσκεται σε ένα μεταγενέστερο χρονικό σημείο από το τώρα. Συνεπώς η δομή της θέλησης είναι τελεολογική. Θεμέλιο της πράξης είναι κάτι που έπεται χρονικά, αλλά προϋπάρχει στο νου μου ως παράσταση. Όταν κάποιος με ρωτάει γιατί κάνεις α, τότε συχνά εννοεί «προς τι», «με ποιο σκοπό» το κάνεις. Αυτό το «προς τι» είναι το αντικείμενο της θέλησης ενός όντος που πράττει εκούσια και είναι υπόλογο για τις πράξεις του, είναι

Commented [gs37]: Υποκειμενικός και αντικειμενικός σκοπός

δηλαδή θα λέγαμε, πρόσωπο με τη νομική έννοια της καταλογισιμότητας των πράξεών του. Αυτό που απαντά στην ερώτηση «προς τι» είναι το αντικειμενικό θεμέλιο μιας πράξης και τέτοιο μπορεί να υπάρχει μόνο για τα έλλογα όντα.

Γνωρίζουμε φυσικά ότι στη φύση δεν υπάρχουν τελικά αίτια, ότι το αίτιο πάντοτε προηγείται του αποτελέσματός του. Μπορεί μεν να πράττω βάσει σκοπών (που βρίσκονται στο μέλλον), αλλά το ότι η πράξη μου με οδηγεί στους εν λόγω σκοπούς είναι αποτέλεσμα της συνολικής επίδρασης όλων των παραγόντων που έχουν, εμπειρικά και τυχαία, προσδιορίσει τις κλίσεις μου. Εκτός από το αντικειμενικό θεμέλιο, που απαντά στην ερώτηση «προς τι», θα πρέπει να μιλήσουμε και για ένα υποκειμενικό θεμέλιο, που αφορά μόνο στο υποκειμένο μου, και απαντά στην ερώτηση που ζητά να μάθει ποια είναι τα φυσικά εκείνα αίτια που διαμόρφωσαν τις κλίσεις μου και προσδιορίζουν έτσι και τις μελλοντικές μου πράξεις. Αυτό το υποκειμενικό θεμέλιο ονομάζεται από τον Καντ «ελατήριο», διότι είναι σαν η πράξη μου να εκτονώνει την ένταση που είναι συσσωρευμένη σε ένα τεντωμένο ελατήριο. Αντίθετα, το αντικειμενικό θεμέλιο, το «προς τι» ονομάζεται από τον Καντ «κίνητρο» και είναι το αντικείμενο η παράσταση του οποίου με κινητοποιεί, ο σκοπός, τον οποίο την ικανότητα να θέτουν εν γένει έχουν μόνο τα έλλογα όντα. Το ελατήριο εξηγεί το αντικείμενο της επιθυμίας μου ως ενός όντος πάνω στο οποίο ασκούνται αισθητηριακές επιδράσεις, το κίνητρο ονομάζει το αντικείμενό της θέλησής μου ως έλλογου όντος.

Μπορεί να πει κανείς ότι κάθε ανθρώπινη πράξη μπορεί να θεωρηθεί και από τις δύο ταυτόχρονα οπτικές γωνίες, οι οποίες θέτουν διαφορετικά ερωτήματα. Όταν πετάω τη γλάστρα στον μισητό περαστικό, τότε αυτό έχει ως αιτία το μίσος που έτυχε να αναπτύξω, χωρίς να το θέλω, για τον εν λόγω άνθρωπο, η ίδια όμως πράξη, ως ηθελημένη, έχει ως κίνητρο τη θραύση του κεφαλιού αυτού του ανθρώπου, κάτι που είναι ο σκοπός μου. Από την πρώτη οπτική γωνία, ο σκοπός αυτός είναι μόνο υποκειμενικός. Από τη δεύτερη, και υπό την προϋπόθεση, ότι για μια στιγμή δεν εξετάζω πώς κατέληξα να τον μισώ, εμφανίζεται ως αντικειμενικός σκοπός.

Κάθε υποκειμενικός σκοπός δεν μπορεί να έχει παρά σχετική αξία, καθώς είναι τέτοιος υπό όρους, και συγκεκριμένα στο παράδειγμά μας, υπό τον όρο ότι έχουν

Commented [gs38]: Αυτοσκοπός

αναπτυχθεί, για λόγους που δεν ελέγχω, αισθήματα μίσους μέσα μου για τον περαστικό. Συνεπώς ένας τέτοιος σκοπός είναι κατάλληλος μόνο για μια υποθετική προσταγή. Αν μια κατηγορική προσταγή μπορεί να εκφράσει έναν σκοπό, τότε θα έπρεπε να πρόκειται για έναν σκοπό που δεν είναι υποκειμενικός, τρόπον τινά για ένα σκοπό που θα ήταν μόνο αντικειμενικός.³ Μόνο αντικειμενικός θα ήταν ο σκοπός εκείνος στον οποίο παύουν να παίζουν ρόλο οι διαφορές μεταξύ των υποκειμένων και άρα ένας σκοπός που θα ήταν ο ίδιος και συνεπώς αναγκαίος για όλα τα έλλογα όντα, ένας σκοπός που δεν θα ήταν τυχαία σκοπός. Ένας τέτοιος σκοπός μπορεί υπό ορισμένες συνθήκες να θεωρηθεί και ως πρόσφορο μέσο για άλλους σκοπούς, όμως θα πρέπει να είναι πάντοτε και σκοπός καθ' εαυτόν, δηλαδή αυτοσκοπός.

Ο Καντ έρχεται αμέσως να ισχυριστεί ότι τέτοιος σκοπός είναι μόνο το έλλογο ον (απλουστεύοντας, ο άνθρωπος), κάτι το οποίο βασίζει σε μια σειρά αποκλεισμών. Οι κλίσεις μας, τα άψυχα όντα αλλά και τα ζώα, όλα τα μη έλλογα όντα, δεν μπορούν να αξιώνουν να είναι αυτοσκοποί, γιατί είναι απλώς πράγματα. Αν αφαιρέσουμε όμως τα πράγματα, μένουν μόνο τα πρόσωπα, και πρόσωπα είναι τα έλλογα όντα, εκείνα που θέτουν σκοπούς. Θα μπορούσε κανείς να παρουσιάσει το επιχείρημα του Καντ με τον ακόλουθο τρόπο. Λέει ότι αν κάτι είναι αυτοσκοπός, τότε αυτό δεν μπορεί να είναι ποτέ ένας συγκεκριμένος σκοπός, ένα ορισμένο περιεχόμενο, όπως ξέρουμε. Για αυτό το λόγο εξάλλου, στη γενική διατύπωση της κατηγορικής προσταγής ο Καντ προσφεύγει στη μορφή της καθολικότητας του νόμου. Υπάρχουν όμως κάποια όντα, τα οποία αν και φυσικά όντα, έχουν στη φύση τους ενσωματωμένη την ικανότητα να θέτουν σκοπούς. Αυτή η ικανότητα είναι η μορφή της σκοποθεσίας, όχι ένα περιεχόμενο ως σκοπός. Αν κάτι έχει αξία, τότε δεν μπορεί να είναι άλλο από την ύπαρξη τέτοιων φύσεων, που ναι μεν, όπως κάθε φύση, έχουν ως πράγματα ένα περιεχόμενο, στο περιεχόμενο όμως των οποίων υπάρχει η μορφή της σκοποθεσίας. Ο Λόγος δεν είναι παρά το μορφικό στοιχείο στη φύση μας και χάριν αυτού η φύση μας οφείλει να θεωρηθεί η ίδια σκοπός. Η έλλογη

³ Αυτή είναι μια μεγάλη δυσκολία στην κατανόηση της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας. Ναι μεν υπάρχουν δύο προοπτικές, δύο διαφορετικά ερωτήματα, όμως η απάντηση στο δεύτερο ερώτημα θίγει την πρώτη προοπτική, καθώς ζητούμενος είναι ένας μόνο αντικειμενικός και όχι πλέον υποκειμενικός σκοπός.

φύση είναι σκοπός καθ' εαυτόν και σε αυτήν περιλαμβάνεται η φυσική ακεραιότητα κάθε έλλογου όντος.

Προχωρά λοιπόν ο Καντ σε μια δεύτερη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής, η οποία μοιάζει πολύ πιο συγκεκριμένη από την προηγούμενη, καθώς κατονομάζει ένα σκοπό:

«Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ποτέ απλώς και μόνον ως μέσο».

B. Η διατύπωση αυτή γεννά διάφορα ερωτήματα. Ένα πρώτο είναι τι σημαίνει ανθρωπότητα. Ενώ πριν είδαμε ότι η μέριμνα του Καντ αφορά τη φυσική ύπαρξη του έλλογου όντος, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι η προσταγή εδώ αναφέρεται ευρύτερα σε ότι καθιστά τον άνθρωπο άνθρωπο. Η «ανθρωπότητα» είναι το «ανθρώπινο στοιχείο» εντός μου και εντός κάθε άλλου ανθρώπου. Σημαντικότερο είναι ίσως να καταλάβει κανείς για ποιο λόγο δεν απαγορεύεται ολοσχερώς η αντιμετώπιση του ανθρώπου ως μέσου. Δεν συνιστά άραγε υποβιβασμό της προσωπικότητας κάποιου να τον μεταχειριζόμαστε ως μέσο; Ο Καντ δεν θεωρεί κάτι τέτοιο. Μάλιστα θεωρεί ότι δεν μπορούμε παρά να χρησιμοποιούμε τον άνθρωπο ως μέσο, γιατί αυτό συμβαίνει κάθε φορά που σχετιζόμαστε με έναν άνθρωπο, ο οποίος, εκτός των άλλων, είναι ένα εμπειρικό αντικείμενο. Ο αναγνώστης που διαβάζει το κείμενο αυτό χρησιμοποιεί το συγγραφέα ως μέσο για τους δικούς του σκοπούς. Αν θέλαμε να μην χρησιμοποιούμε κανέναν ως μέσο, θα έπρεπε να μην έχουμε σχέση με κανέναν, ούτε καν με το ίδιο μας το σώμα, τα μέλη του οποίου προφανώς χρησιμοποιούμε ως μέσα για σκοπούς. Το ζητούμενο είναι μόνο την ώρα που το κάνουμε αυτό να μην ξεχνάμε ότι πρόκειται για ένα μέσο το οποίο θα πρέπει να σεβόμαστε και ως σκοπό, ακριβώς επειδή πρόκειται για ένα έλλογο ον.

Έτσι, όταν ένας ιατρικός ερευνητής χρησιμοποιεί ένα συνεργείο καθαρισμού για την υγιεινή των εγκαταστάσεων χρησιμοποιεί τους ανθρώπους του συνεργείου ως μέσα. Ωστόσο δεν παύει να τους βλέπει και ως σκοπούς, στο βαθμό που δεν τους μετατρέπει π.χ.

Commented [gs39]: Ανθρωπότητα

σε πειραματόζωα, τα οποία θα πρέπει να θυσιαστούν για την ανάπτυξη ενός νέου φαρμάκου, όσες ζωές και αν πρόκειται αυτό να σώσει. Επίσης μόνο ως μέσα θα τους χρησιμοποιούσε αν αντί ως υπαλλήλους τους αντιμετώπιζε ως δούλους, δηλαδή ως όντα με ανθρώπινες μεν σωματικές ιδιότητες αλλά χωρίς να τους αναγνωρίζεται η δυνατότητα της θέλησης. Το ποιες είναι ακριβώς οι συνέπειες αυτής της κατηγορικής προσταγής στις διάφορες περιπτώσεις είναι ζήτημα της εφαρμοσμένης ηθικής και δεν θα το εξετάσουμε εδώ.

Αντί αυτού θα επιστρέψουμε στα προσφιλή παραδείγματα του Καντ για τα τέλεια και ατελή καθήκοντα προς τους άλλους και προς τον εαυτό μας, εξετάζοντας αυτή τη φορά το πρώτο και το δεύτερο. Το πρώτο παράδειγμα είναι το δίλημμα του ανθρώπου που υπό συνθήκες αφόρητου πόνου αναρωτιέται αν επιτρέπεται να αυτοκτονήσει. Μια τέτοια απόφαση θα σήμαινε, σύμφωνα με τον Καντ, ότι είναι πρόθυμος να σεβαστεί και να συντηρήσει την ύπαρξη του έλλογου όντος, που είναι ο ίδιος, μόνο υπό τον όρο ότι η ύπαρξη αυτή είναι συμβιβάσιμη με μια κατάσταση έλλειψης πόνου ή έστω αβάστακτου πόνου. Αυτό όμως σημαίνει με τη σειρά του ότι δεν είναι πρόθυμος να σεβαστεί την ύπαρξη του έλλογου όντος παρά μόνο ως μέσο για αυτό το σκοπό. Επομένως το έλλογο ον αντιμετωπίζεται ως μέσο, όχι όμως ταυτόχρονα και ως σκοπός καθ' εαυτόν, όπως απαιτεί η κατηγορική προσταγή. Πολλοί άνθρωποι στις μέρες μας θα διαφωνούσαν με τον Καντ, ως πούμε στο πλαίσιο της διένεξης για την ευθανασία. Ωστόσο, αυτή η διαφωνία θεμελιώνεται σε μια θεωρία σύμφωνα με την οποία είμαστε ιδιοκτήτες του σώματός μας, κάτι που ο Καντ δεν πιστεύει ότι είναι δυνατόν να θεωρήσουμε χωρίς να αυθυποβιαστούμε σε πράγματα, παρότι δέχεται ότι σε ορισμένες περιπτώσεις οφείλουμε να κάνουμε κακό στον εαυτό μας όταν αυτό, με τη σειρά του, απαιτεί ο σεβασμός της έλλογης φύσης, π.χ. αν θυσιάσουμε ένα μέλος του σώματός μας για να σώσουμε τη ζωή μας ή τη ζωή κάποιου άλλου.

Το παράδειγμα της υπόσχεσης δεν είναι ανάγκη να το εξετάσουμε διεξοδικά. Αρκεί εδώ να αναφερθεί μια σκέψη του Καντ που έχει ευρύτερη σημασία στη φιλοσοφία του. Ισχυρίζεται λοιπόν ο Καντ ότι όταν δίνουμε ψευδείς υποσχέσεις, τότε μεταχειριζόμαστε τους άλλους ανθρώπους μόνο ως μέσα, δηλαδή ως πράγματα. Γιατί συμβαίνει αυτό; Γιατί

Commented [gs40]: Παραδείγματα τέλειων και ατελών καθηκόντων

έχει το ψέμμα εν γένει τόσο κομβική σημασία στην καντιανή ηθική; Όπως θα δούμε, το πρόβλημα με το ψέμμα δεν είναι ότι πλήττει τα συμφέροντα κάποιου άλλου, του δανειστή μας, π.χ., αλλά ότι θίγει την αξιοπρέπεια της ανθρωπότητας. Και τούτο με το εξής σκεπτικό. Λέγοντας ψέμματα, εξυπηρετώ ένα σκοπό τον οποίο ο άλλος άνθρωπος όχι απλώς δεν θέλει (να χάσει τα χρήματά του), αλλά δεν θα μπορούσε καν να θέλει, γιατί θα ήταν αντιφατικό να δανείζει κανείς χρήματα και να μη θέλει να θεωρούνται δανεικά, αλλά να θεωρούνται αγύριστα. Όταν πράττω για σκοπούς τους οποίους εκείνοι που σχετίζονται με την πράξη μου όχι μόνο δεν θέλουν (γιατί αυτό θα ήταν υπερβολική απαίτηση, αφού θα έπρεπε τότε όλοι να έχουμε τους ίδιους σκοπούς, κάτι που θα ήταν το τέλος της ελευθερίας), αλλά δεν μπορούν καν να θέλουν, τότε μεταχειρίζομαι τα όντα αυτά ανεξάρτητα από την ικανότητά τους για θέληση (όχι μόνο ανεξάρτητα από την πραγματική τους θέληση). Επομένως τους αντιμετωπίζω ουσιαστικά ως δούλους και έρχομαι προφανώς σε αντίθεση με ό,τι επιτάσσει η κατηγορική προσταγή σε σχέση με τα πρόσωπα.

Τέλος, ο Καντ διευκρινίζει ότι η δεύτερη αυτή διατύπωση της κατηγορικής προσταγής δεν είναι ισοδύναμη του βιβλικού «χρυσού κανόνα»: «μην κάνεις ό,τι δεν θέλουν να σου κάνουν». Αυτό είναι προφανές και μόνο λόγω του ότι το νόημα της κατηγορικής προσταγής δεν είναι ότι αν κάτι δεν σε πειράζει, τότε ο άλλος έχει δικαίωμα να στο κάνει. Το τι σε πειράζει είναι εμπειρικό, το τι αρμόζει στην έλλογη φύση όχι. Επίσης είναι φανερό ότι η βιβλική ρήση δεν μπορεί να αποτελέσει τη βάση καθηκόντων προς τον εαυτό. Εν προκειμένω δεν θα εμπόδιζε την αυτοκτονία ή την ευθανασία.

11. Η κατηγορική προσταγή (τρίτη διατύπωση): Η αυτονομία της θέλησης

(2^ο Κεφάλαιο 79-86, AA 4: 430-436)

A. Ας θυμηθούμε τις δύο πρώτες ειδικές διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής:

Commented [gs41]: Η θέληση του έλλογου όντος

α). «Πράττε έτσι ώστε ο γνώμονας της πράξης σου να μπορεί να γίνει με τη θέλησή σου φυσικός νόμος»

β) «Πράττε έτσι ώστε να χρησιμοποιείς την ανθρωπότητα τόσο στο πρόσωπό σου όσο και στο πρόσωπο κάθε άλλου ανθρώπου, πάντοτε συγχρόνως ως σκοπό και ποτέ απλώς και μόνον ως μέσο».

Η πρώτη διατύπωση αφορά τη μορφή του ηθικού νόμου, την καθολικότητα. Η δεύτερη διατύπωση αφορά το σκοπό, ο οποίος είναι το έλλογο ον και μάλιστα κάθε έλλογο ον. Αλλά κάθε σκοπός είναι προϊόν της θέλησης ενός έλλογου όντος. Συνεπώς, η θέληση κάθε έλλογου όντος θέτει κάθε έλλογο ον ως σκοπό. Τότε όμως δεν μπορεί να υπάρχει άλλο υποκείμενο του ηθικού νόμου, άλλος νομοθέτης, από τη θέληση ενός έλλογου όντος, αρκεί αυτή να νομοθετεί καθολικά, για κάθε έλλογο ον. Έτσι, ο Καντ καταλήγει σε μια τρίτη διατύπωση, την «ιδέα της θελήσεως κάθε έλλογου όντος ως θελήσεως που νομοθετεί καθολικά». Η διατύπωση αυτή δεν έχει προστακτικό χαρακτήρα, ωστόσο μπορεί να χρησιμεύσει, όπως και οι δύο προηγούμενες διατυπώσεις ως κριτήριο αποκλεισμού των ανήθικων γνωμόνων, οι οποίοι δεν είναι συμβατοί με την εν λόγω ιδέα.

Αν και ο Καντ δεν επαναλαμβάνει με αφορμή την τρίτη διατύπωση τα παραδείγματα, μπορεί κανείς να φανταστεί ότι ο έλεγχος γίνεται και εδώ, όπως στην πρώτη διατύπωση, βάσει του κριτηρίου της καθολικότητας. Ωστόσο, το ειδικό νόημα της τρίτης διατύπωσης είναι διαφορετικό. Εδώ το ζήτημα δεν είναι μόνο η καθολικευσιμότητα του γνώμονα. Αυτό που θέλει να πει ο Καντ είναι ότι αν υπάρχει ηθικός νόμος, τότε αυτός δεν μπορεί παρά να είναι ο νόμος που θέτει η θέληση ενός έλλογου όντος ως τέτοιου και συνεπώς όχι ένας νόμος στον οποίο αυτή καλείται απλώς να συμμορφωθεί. Αν έπρεπε να συμμορφωθεί σε έναν νόμο που δεν είναι δικός της, ας πούμε σε μια θεϊκή εντολή, τότε θα

έπρεπε να έχει ένα συμφέρον να το κάνει, και έτσι δεν θα έπραττε απλώς από καθήκον. Η συμμόρφωση της θέλησης στον ηθικό νόμο δεν χρειάζεται όμως τέτοιο συμφέρον, διότι η ίδια είναι εκείνη που θέτει τον νόμο αυτό. Ότι και αν κανείς θέλει, οφείλει να θέλει ο γνώμονας της πράξης του να είναι συμβατός με μια κατάσταση πραγμάτων όπου νομοθέτης είναι η θέληση του έλλογου όντος. Θα μπορούσαμε να το σκεφτούμε αυτό με τον εξής τρόπο, που ακούγεται ίσως παράδοξος, αλλά φωτίζει το βασικό σημείο της ιδέας του Καντ. Έστω ότι θέλω α, όπου το α είναι ένα αντικείμενο, ένας σκοπός. Επιτρέπεται να πράξω έτσι ώστε α μόνο όταν μπορώ να το θέλω, θέλοντας ταυτόχρονα αυτό να είναι δική μου θέληση, και δική μου είναι η θέληση, όταν είναι η θέληση ενός έλλογου όντος.

Αυτό χρειάζεται ασφαλώς περαιτέρω διευκρίνιση. Όταν ένα ον προβαίνει σε μια κίνηση, τότε η κίνησή αυτή είναι αποτέλεσμα της επίδρασης εξωτερικών δυνάμεων. Ας θυμηθούμε τη γλάστρα που πέφτει από το μπαλκόνι, σπρωγμένη από τον άνεμο. Η γλάστρα υπακούει προφανώς στους φυσικούς νόμους, αλλά σε καμιά περίπτωση οι νόμοι αυτοί δεν είναι δικοί της. Ας βάλουμε τώρα στη θέση της γλάστρας τη γάτα, η οποία ανεβαίνει στο τραπέζι για να κλέψει το ψάρι, σπρωγμένη από το αίσθημα της πείνας ή από τη λαιμαργία της. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι αυτό δεν είναι το ίδιο με την περίπτωση της γλάστρας, καθώς η κίνηση προς το τραπέζι παράγεται από την επιθυμία της γάτας, κάτι το οποίο δεν θα λέγαμε για την πτώση της γλάστρας. Φυσικά. Ωστόσο, η ίδια αυτή η επιθυμία της γάτας είναι ένα προϊόν, οσοδήποτε περίπλοκων, αιτιακών επιδράσεων της εξωτερικής και εσωτερικής της φύσης στη σωματική της κατάσταση. Η γάτα είναι καταδικασμένη να επιθυμεί το ψάρι, δεν το θέλει όμως, με την έννοια ότι το θέτει ως σκοπό, διότι προς τούτο θα χρειαζόταν την ικανότητα του Λόγου, η οποία διακρίνει τα όντα που διαθέτουν θέληση. Και στις δύο περιπτώσεις η κίνηση είναι το τελικό αποτέλεσμα μιας αιτιακής αλυσίδας, στην οποία η κίνηση οφείλεται, με την έννοια ότι ανάγεται πλήρως σε αυτήν. Ούτε για τη γάτα μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι ο γνώμονας της ήταν προϊόν δικής της νομοθεσίας. Ας πάρουμε τέλος και έναν άνθρωπο, ο οποίος λέει ψέμματα, με στόχο να σώσει τον αδίκως καταδικασμένο φιλοξενούμενό του. Έτσι φιλοδοξεί να ικανοποιήσει τα αισθήματα συμπάθειας που τρέφει για τον άλλο άνθρωπο. Ο Καντ σκέφτεται ότι στο μέτρο που ο γνώμονας είναι η ικανοποίηση συναισθηματικών

απαιτήσεων, οι οποίες δεν μπορούν παρά να είναι εμπειρικές, η πράξη ανάγεται ακριβώς όπως και στην περίπτωση της γάτας στην αλυσίδα των προηγούμενων αιτιακών επιδράσεων, στην οποία η απόφαση του ανθρώπου υπήρξε μόνο ο τελευταίος κρίκος. Αν όμως έπραττε ως έλλογο ον, με βάση δηλαδή το ότι διαθέτει θέληση, θα είχε πει την αλήθεια, παρά τις ενδεχομένως δυσάρεστες συνέπειες. Και μόνο σε αυτή την περίπτωση η πράξη του θα ήταν όντως δική του, γιατί δεν θα αναγόταν απλώς και μόνο σε εμπειρικές και σε τελική ανάλυση αλλότριες επιδράσεις. Αυτή η ταυτότητα του πράττοντος επιτυγχάνεται με τη θεώρηση της θέλησης ως υποκειμένου, που είναι τέτοιο ως θέληση ενός έλλογου όντος, που με τη σειρά του ως τέτοιο νομοθετεί καθολικά.

Φτάνουμε εδώ ίσως στον πυρήνα της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας. Τα πάντα στη φύση λειτουργούν σύμφωνα με νόμους. Το έλλογο ον, που διαθέτει θέληση, υπόκειται μεν στη νομοθεσία αυτή (που σε καμιά περίπτωση δεν είναι η δική του), η οποία εξηγεί κάθε μεταβολή της κινητικής του κατάστασης, δηλαδή όλες τις ενέργειές του, όμως οφείλει ταυτόχρονα να δικαιολογεί τις πράξεις του βάσει αρχών, δηλαδή γνωμόνων. Ο νόμος που ελέγχει την αποδεκτότητα των γνωμόνων μάς είναι κατ' αρχήν άγνωστος. Ωστόσο ένα πράγμα μπορούμε να πούμε, και αυτό είναι ότι ο εν λόγω νόμος δεν μπορεί να είναι ένας νόμος της φύσης, δηλαδή μια φυσική αναγκαιότητα στην οποία, ανεξαρτήτως θέλησης, υπόκεινται τα όντα. Πρέπει επομένως να είναι ένας νόμος στον οποίον η θέληση υπακούει επειδή τον θέλει. Αυτό όμως δεν είναι δυνατόν παρά μόνο αν είναι η ίδια νομοθέτης. Η θέληση οφείλει επομένως να υπακούει μόνο σε ένα νόμο τον οποίο η ίδια έχει θέση, να είναι δέκτης μιας νομοθεσίας στην οποία η ίδια είναι το υποκείμενο, άρα να αυτονομοθετείται. Η αυτονομία της θέλησης είναι περιεχόμενο και όρος της δυνατότητας της ηθικής, ενώ όταν η θέληση αυτοαναιρείται, υπακούοντας απλώς στο νόμο της φύσης, τότε κάνουμε λόγο για ετερονομία της θέλησης.

Commented [gs42]: Αυτονομία

Β. Θα δούμε στη συνέχεια ποιο ρόλο ακόμη παίζει αυτή η έννοια της αυτονομίας. Προς το παρόν ο Καντ συνδέει την έννοια της αυτονομίας με την παράξενη ιδέα ενός «βασιλείου των σκοπών». Η διατύπωση οφείλεται σε μια αντίστοιχη διατύπωση («βασιλείο της χάριτος») του Λάιμπνιτς, αλλά αυτό δεν χρειάζεται εδώ να μας απασχολήσει. Για να

Commented [gs43]: Το βασίλειο των σκοπών

καταλάβουμε την ιδέα του Καντ, θα πρέπει να αναλογιστούμε ότι η έννοια της «αυτονομίας» είναι ουσιαστικά πολιτικής καταγωγής. Το να υπακούω σε νόμους που εγώ ο ίδιος έχω θέσει είναι ο πυρήνας της ρουσσωικής σύλληψης της δημοκρατίας, η οποία έχει σαν στόχο, ακριβώς όπως και εδώ ο Καντ, να συνδυάσει την τάξη του νόμου με την ελευθερία. Αν δεν υπήρχε κάποιος νόμος που να λειτουργεί ως έσχατο κριτήριο των πράξεων, τότε δεν θα υπήρχε κανένα δέον και κανένα καθήκον. Αν πάλι ο νόμος αυτός έπρεπε να γίνει σεβαστός χωρίς να είναι νόμος τον οποίο εγώ θέτω στον εαυτό μου, τότε είτε θα ήταν αυθαίρετος είτε θα μου προσέφερε απλώς ένα άλλο κίνητρο για την υπακοή του και επομένως θα ήταν μια υποθετική προσταγή. Και στις δύο περιπτώσεις θα μού ήταν ξένος και εκβιαστικός. Αλλά εδώ έχουμε να κάνουμε με μια νομοθεσία η οποία είναι μεν νομοθεσία, προστάζει δηλαδή να φερόμαστε με έναν ορισμένο τρόπο, όμως η προσταγή αυτή απευθύνεται από εμένα στον εαυτό μου και από τούτο πηγάζει η εγκυρότητά της.

Επειδή όμως πηγάζει από εμένα ως έλλογο ον, στη θέση μου μπορεί να τοποθετηθεί και οποιοδήποτε άλλο έλλογο ον και έτσι πρέπει να είναι όντως μια καθολική νομοθεσία, όπως αυτή που συναντάμε σε μια πολιτική ένωση, με τη διαφορά ότι δεν θα υπάρχει δύναμη εκτέλεσης των νόμων. Έτσι, το βασίλειο των σκοπών είναι η ιδέα μιας κατάστασης πραγμάτων η οποία θα ρυθμίζεται από τους νόμους εκείνους που προκύπτουν κατόπιν αφαίρεσης των ιδιωτικών περιεχομένων των θελήσεων και οι οποίοι θα περιλαμβάνουν όλα τα μέλη (που όπως ξέρουμε είναι σκοποί) και θα επιτρέπουν όσους σκοπούς τους είναι συμβιβασίμοι με μια τέτοια κατάσταση. Σε αυτό το βασίλειο, λέει ο Καντ, θα πρέπει να μπορούμε να φανταστούμε τον εαυτό μας ως αρχηγό (νομοθέτη), αλλά και μέλος (υπήκοο) ταυτόχρονα, όπως ακριβώς υπαγορεύει το δημοκρατικό ιδεώδες. Αυτό είναι όμως ένα ηθικό ιδεώδες, το ιδεώδες μιας ηθικής κοινότητας, η οποία δεν έχει κάποιο γενικό συμφέρον (ενώ έχει στην περίπτωση του Ρουσσώ). Μόνη χρησιμότητα της έννοιας αυτής είναι να προσανατολίζει την πράξη μας έτσι ώστε με όλους μας τους γνώμονες να μπορούμε να σκεφτούμε τη θέλησή μας ως νομοθετούσα σε ένα τέτοιο βασίλειο.

Στο βασίλειο αυτό, συνεχίζει ο Καντ, οι άνθρωποι θα μπορούσαν ασφαλώς να εξακολουθούν να επιδιώκουν τους ιδιωτικούς σκοπούς τους, στο μέτρο που θα το επέτρεπε η καθολική νομοθεσία. Ωστόσο, όλοι αυτοί οι σκοποί, όλα τα πράγματα τα οποία

Commented [gs44]: Αξιοπρέπεια

επιδιώκουν οι άνθρωποι έχουν αξία υπό τυχαίους εμπειρικούς όρους και επομένως δεν διαθέτουν εσωτερική αξία. Μπορούν επομένως να αντικατασταθούν από άλλα που εξυπηρετούν εμπειρικά τις ίδιες επιθυμίες και θα είναι ισοδύναμα. Αυτού του είδους την αξία την ονομάζει ο Καντ τιμή, όρος που παραπέμπει στον ανταλλακτικό κόσμο του εμπορίου. Ουσιαστικά αυτό σημαίνει ότι τα πράγματα που δεν έχουν εσωτερική αξία είναι απλώς χρήσιμα μέσα για κάποιον περεταίρω σκοπό και η αξία τους είναι μετρήσιμη, αναλόγως προς την αξία του εν λόγω σκοπού. Έτσι η αξία που έχει για μένα ο καφές είναι ίση με την αξία που θα είχε οτιδήποτε άλλο θα με κρατούσε ξύπνιο. Στα πράγματα αναγνωρίζουμε μια «αγοραστική τιμή». Θα μπορούσε βέβαια να πει κανείς ότι υπάρχουν κάποια πράγματα που μας αρέσουν για αυτά τα ίδια, π.χ. η απόλαυση ενός ωραίου αντικειμένου. Το ίδιο θα μπορούσε να πει ακόμη και για τον καφέ του παραδείγματος, στην περίπτωση που δεν θέλω να τον αντικαταστήσω με τσάι γιατί με ευχαριστεί άμεσα και όχι μόνο χάρη στη συνεισφορά του στην προσπάθειά μου να μην αποκοιμηθώ. Αλλά ακόμη και αυτή η αξία που αποδίδω στον καφέ δεν είναι αναγκαία. Κάποιες φορές μπορεί όντως να προτιμήσω να πιω κάτι άλλο, μπορεί επίσης να έχω πει πολύ καφέ και να μην θέλω περισσότερο και μπορεί πάντοτε στο μέλλον να αλλάξω γούστα. Ο καφές ή το ωραίο αντικείμενο με ικανοποιούν άμεσα, έχουν μια «συναισθηματική αξία», όπως λέει ο Καντ, γιατί δεν είναι απλά μέσα για σκοπούς. Ωστόσο, η αξία τους παραμένει μια τιμή, γιατί το συναίσθημα ως συναίσθημα, όπως έχουμε δει, είναι υποκείμενο σε μεταβολές και δεν μπορεί να προσφέρει σταθερή βάση αξιολόγησης. Η «αγοραστική» και η «συναισθηματική» τιμή μοιάζουν να αντιστοιχούν στις τεχνικές και στις πραγματιστικές προστακτικές, όχι όμως στην κατηγορική προσταγή, η οποία προστάζει άνευ όρων. Αυτό που προστάζει η κατηγορική προσταγή πρέπει να έχει εσωτερική αξία και επειδή προστάζει να βλέπουμε την έλλογη φύση ως σκοπό καθ' εαυτόν, η έλλογη φύση (το πρόσωπο) δεν έχει αγοραστική ή συναισθηματική τιμή, αλλά αξιοπρέπεια. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι μια απροσμέτρητη αξία, που δεν μπαίνει στην ίδια ζυγαριά με καμιά άλλη αξία.

Αξιοπρέπεια, λέει ο Καντ, έχει κάθε άνθρωπος (και κάθε έλλογο ον) ως μέλος του κράτους των σκοπών, όπου είναι υποκείμενος σε μια κοινή νομοθεσία και συννομοθέτης μαζί με όλα τα έλλογα όντα. Αλλά είναι φανερό ότι κανείς από εμάς δεν είναι άξιος να

νομοθετεί σε αυτό το βασίλειο, γιατί κανείς δεν είναι αρκετά και πάντοτε ηθικός στο «φρόνημα», δηλαδή σε όλους τους του γνώμονες, όσα ταλέντα και δεξιότητες και αν έχει. Στην πραγματικότητα διαρκώς προσβάλλουμε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο πρόσωπό μας και σε εκείνο των άλλων. Παρ' όλα αυτά, αυτό δεν σημαίνει ότι υπάρχει έλλογο ον το οποίο να στερείται αξιοπρέπειας. Γιατί αυτό που διαθέτει αξιοπρέπεια σε μας είναι η έλλογη φύση, ανεξάρτητα από το αν η δυνατότητα που μας δίνει αυτή η φύση αξιοποιείται ή όχι. Ο εγκληματίας δεν έχει λιγότερη αξιοπρέπεια από τον νομοταγή άνθρωπο.

12. Ηθικός φορμαλισμός και ελευθερία

(2^ο Κεφάλαιο, σ. 86-99· 436-445)

A. Ας δούμε όμως τώρα ποια σχέση έχουν μεταξύ τους οι τρεις εναλλακτικές διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής. Καθώς, στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του Καντ δεν βρίσκεται η εξωτερική εκδήλωση αλλά ο εσωτερικός γνώμονας της πράξης, οι τρεις διατυπώσεις αντιστοιχούν σε τρεις όψεις του γνώμονα, ο οποίος έχει μια ορισμένη μορφή και ένα ορισμένο περιεχόμενο, κατονομάζει δηλαδή ένα σκοπό. Η πρώτη εναλλακτική διατύπωση, ο γνώμονας ως φυσικός νόμος, χρησιμοποιεί τη φύση ως μια αναλογία για τη μορφή της καθολικότητας του νόμου, την οποία οφείλει να έχει και ο γνώμονας. Συνεπώς, η πρώτη διατύπωση εστιάζει στη μορφή, που είναι μία. Η δεύτερη διατύπωση, περί της έλλογης φύσης ως σκοπού, έχει να κάνει με το περιεχόμενο του γνώμονα, τον σκοπό ο οποίος προσδιορίζεται. Επειδή τα έλλογα όντα είναι περισσότερα του ενός, της αντιστοιχεί η κατηγορία της πολλότητας, όπως στην πρώτη διατύπωση εκείνη της ενότητας. Στην τρίτη διατύπωση (αυτονομία) αντιστοιχεί η κατηγορία της ολότητας (βλ. μάθημα A4). Όπως το όλον συντίθεται από τα πολλά θεωρούμενα ως ένα, έτσι και η τρίτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής συνδυάζει τις δύο προηγούμενες και αποτελεί έναν «πλήρη προσδιορισμό» του αποτελούμενου από μορφή και περιεχόμενο γνώμονα. Το βασίλειο των σκοπών είναι μια αναλογία, που χρησιμοποιεί την παράσταση μιας δημοκρατίας, όπου άρχει η γενική βούληση (ενότητα) επί των υπηκόων (πολλότητα), η συνένωση των οποίων μέσω του κοινωνικού συμβολαίου γεννά τη γενική βούληση (ολότητα).

Αναιρεί άραγε αυτή η σύνθετη παράσταση το φορμαλισμό που διακρίνει την κατηγορική προσταγή στη γενική διατύπωσή της όπως επίσης στην πρώτη εναλλακτική διατύπωση, για την οποία άλλωστε υποστηρίζει ο Καντ ότι είναι αρκετή για τον έλεγχο της ηθικότητας; Στην πραγματικότητα όχι. Η πρώτη εναλλακτική διατύπωση αφορά άμεσα τη μορφή. Η δεύτερη διατύπωση μοιάζει αντιθέτως, όπως είδαμε, να αφορά το περιεχόμενο. Πώς όμως κατέληξε ο Καντ σε αυτήν; Η βασική του ιδέα ήταν ότι ναι μεν κανένας περιεχομενικός σκοπός δεν έχει ως τέτοιος ηθική αξία, όμως έχει ηθική αξία η θέληση, διακριτικό γνώρισμα της οποίας είναι ότι θέτει σκοπούς. Επομένως το θέτει σκοπούς εν

Commented [gs45]: Οι τρεις διατυπώσεις της κατηγορικής προσταγής

γένει είναι καλό και μαζί με αυτό η ύπαρξη των όντων εκείνων που διαθέτουν θέληση, δηλαδή των έλλογων όντων. Επομένως, η δεύτερη διατύπωση αφορά βεβαίως το σκοπό του γνώμονα, στην ουσία όμως όχι κάποιον συγκεκριμένο σκοπό, αλλά τη μορφή του σκοπού εν γένει, το «να θέτει κανείς σκοπούς». Ενώ η πρώτη διατύπωση αντιπαραθέτει τη μορφή στους σκοπούς, η δεύτερη αντιπαραθέτει τη μορφή του σκοπού στους σκοπούς ως περιεχόμενα. Η τρίτη διατύπωση συνενώνει όπως είπαμε μορφή και σκοπό, δηλαδή αφορά συνολικά το γνώμονα. Ο γνώμονας είναι, όπως ξέρουμε, μια αρχή που είναι όμως υποκειμενική, αφού δηλώνει το κριτήριο με το οποίο θα μπορούσα να δικαιολογήσω την πράξη μου. Αυτή η υποκειμενικότητα είναι χαρακτηριστικό κάθε γνώμονα, καλού ή κακού, με μόνη διαφορά ότι ο καλός είναι συμβατός με τον ηθικό νόμο ως αντικειμενική αρχή. Η μορφή του γνώμονα εν γένει, ανεξάρτητα από το ποιος είναι αυτός, είναι πάντως να έχει τεθεί από ένα υποκείμενο. Και είναι ακριβώς αυτό το υποκείμενο της νομοθεσίας που εκφράζεται με την τρίτη διατύπωση. Τότε μόνο είναι καλός ο γνώμονάς μου, όταν είναι δικός μου και άρα όταν ο νόμος που υπακούω είναι ένας νόμος τον οποίο εγώ έχω ορίσει (όχι λοιπόν ένας εξωτερικός νόμος που απλώς εφαρμόζεται πάνω μου). Επομένως, η ιδέα του βασιλείου των σκοπών πηγάζει από τη μορφή του γνώμονα, η οποία διακρίνεται από το περιεχόμενο της αρχής.

Η ηθική του Καντ παραμένει λοιπόν φορμαλιστική (μορφή, μορφή του σκοπού, μορφή του γνώμονα), όμως όλες οι μορφές έχουν συνέπειες για το περιεχόμενο. Αυτό φαίνεται στην ικανότητα της κατηγορικής προσταγής, κυρίως στην πρώτη και στη δεύτερη διατύπωση, να αποκλείει ορισμένα περιεχόμενα. Το ίδιο και η τρίτη διατύπωση αποκλείει από τη νομοθεσία κάθε γνώμονα ο οποίος θα επέτρεπε την προσβολή της αξιοπρέπειας των προσώπων. Συνεπώς, αν υπήρχε πράγματι ένα βασίλειο των σκοπών, θα ήταν μια κατάσταση όπου τα έλλογα όντα θα αναγνωρίζονταν στον ύψιστο βαθμό ως σκοποί και επομένως θα προωθούνταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και οι επιμέρους σκοποί τους, στα όρια ασφαλώς που επιτρέπει ο εμπειρικός κόσμος, επί του οποίου δεν έχουμε πλήρη έλεγχο. Έτσι, θα επρόκειτο για μια κατάσταση μέγιστης ρεαλιστικής ευτυχίας. Όμως δεν είναι η προσδοκία της ευτυχίας εκείνη που θα πρέπει να μας κάνει να σκεφτόμαστε τη θέλησή μας ως καθολικά νομοθετούσα. Εκείνο που μας δημιουργεί αυτή την υποχρέωση

Commented [gs46]: Φορμαλισμός

είναι η δυνατότητα του βασιλείου των σκοπών, όχι η πραγματικότητά του, στην οποία ενδεχομένως θα ευτυχούσαμε. Η διάκριση αυτή είναι σημαντική, γιατί η ανθρώπινη θέληση δεν είναι «άγια». Άγια θα ήταν μια θέληση για την οποία ο φυσικός και ο ηθικός νόμος θα συνέπιπταν, η οποία, με άλλα λόγια, δεν θα μπορούσε παρά να υπακούει στον ηθικό νόμο. Για εμάς όμως η ανυπακοή είναι πάντα δυνατή και για το λόγο αυτό πρόκειται για μια υποχρέωση. Ως δυνητικό νομοθέτη στο βασίλειο των σκοπών οφείλουμε να αντιμετωπίζουμε κάθε έλλογο ον, να αναγνωρίζουμε, δηλαδή, την αξιοπρέπειά του. Προς τον εαυτό μας οφείλουμε ταυτόχρονα να πράττουμε αυτόνομα, δηλαδή με αξιοπρέπεια.

Β. Από την πρώτη διατύπωση της κατηγορικής προσταγής γνωρίζουμε ότι ο γνώμονάς μας πρέπει να μπορεί να γίνει καθολικός νόμος με τη θέλησή μας. Η τρίτη διατύπωση μοιάζει να λέει το ίδιο, αλλά με αντίστροφη σειρά και άρα μετατοπισμένη σημασία. Ο καθολικός νόμος στον οποίο οφείλουμε υπακοή είναι κάποιος νόμος που εμείς θελήσαμε με το γνώμονά μας, ένας νόμος δηλαδή που θέτουμε οι ίδιοι. Ο Καντ θα ισχυριστεί πως όλες οι υπόλοιπες ηθικές θεωρίες δεν αναγνωρίζουν την αρχή της αυτονομίας και επικαλούνται μια αρχή ετερονομίας. Αντίστοιχα με την προσπάθεια του Καντ στην ΚΚΛ να ασκήσει κοινή κριτική στα αντιμαχόμενα ρεύματα του εμπειρισμού και του ορθολογισμού, εδώ επιχειρείται μια ταξινόμηση των (λανθασμένων) ηθικών θεωριών της ετερονομίας με βάση το γνωσιοθεωρητικό τους προσανατολισμό.

Ο πίνακας έχει ως εξής:

Ετερόνομες ηθικές θεωρίες	Εμπειρικές	Ορθολογικές
χειρότερες	Φυσικό συναίσθημα (Επίκουρος)	Θεϊκή τελειότητα (Crusius)
καλύτερες	Ηθικό συναίσθημα (Hutcheson)	Ανθρώπινη τελειότητα (Στοά, Wolff)

Πέρα από τη ρητή ή άρρητη αναφορά σε συγκεκριμένους φιλοσόφους, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο Καντ διακρίνει δύο εκδοχές σε κάθε κατεύθυνση, τη μία εκ των οποίων θεωρεί λιγότερο κακή. Η χειρότερη όλων είναι ο ηδονισμός με κριτήριο το

Commented [gs47]: Κριτική των παλιότερων ηθικών θεωριών

φυσικό συναίσθημα, μια θεωρία δηλαδή που ανάγει την ηθική εγκυρότητα των κανόνων στην προαγωγή της ατομικής ευδαιμονίας. Πέραν του ότι ποτέ δεν μπορούμε να βρούμε καθολικής ισχύος κανόνες για την ευδαιμονία, πέραν του ότι η ευδαιμονία δεν εξαρτάται ποτέ από εμάς και μόνο, καθώς είναι εμπειρικής φύσης, το πρόβλημα είναι, για τον Καντ, ότι μια τέτοια ηθική προάγει τον πρακτικό προσανατολισμό σύμφωνα με τις κλίσεις. Επομένως είναι το ακριβώς αντίθετο της καντιανής ηθικής. Ακόμη και αν αυτά που προστάζει μια τέτοια ηθική είναι ενίοτε συμβιβάσιμα με κανόνες που απορρέουν από την κατηγορική προσταγή, η επιδίωξη του αγαθού χάριν του χρήσιμου είναι ως τέτοια ανήθικη. Οι θεωρίες του ηθικού συναίσθηματος, για τις οποίες η ηθική ικανοποίηση διαφέρει από τη φυσική, διαβλέπουν τουλάχιστον τη διαφορά μεταξύ ηθικής αξίας και χρησιμότητας, όμως δεν παύουν να επικαλούνται ένα είδος ευχαρίστησης, αισθητικού ενδεχομένως χαρακτήρα, σε κάθε περίπτωση όμως ευχαρίστησης, η οποία, κατά τον Καντ, δεν έχει θέση στην ηθική αποτίμηση των πράξεων. Προτιμότερες θεωρεί ο Καντ τις ορθολογιστικές θεωρίες, οι οποίες συναρτούν την ηθική αξία με την τελειότητα, την ανταπόκριση ενός πράγματος στην έννοιά του. Αν η τελειότητα για την οποία γίνεται λόγος είναι η ανθρώπινη, εμφολωρεί όμως και πάλι ένα εμπειρικό κριτήριο, εκείνο της ανθρώπινης φύσης. Αν πάλι η εννοούμενη τελειότητα είναι εκείνη του Θεού, τότε ακόμη χειρότερα. Καθώς δεν ξέρουμε για αυτήν τίποτα, συνήθως υπό την έννοια αυτή νοείται η απόλυτη δύναμη και εξουσία του Θεού, με αποτέλεσμα η ηθικότητα να συγχέεται με την υποχώρηση σε έναν εκβιασμό.

Ο Καντ δείχνει λοιπόν ποια είναι η ιδιαιτερότητα μια ηθικής φιλοσοφίας που έχει σαν κέντρο την κατηγορική προσταγή και κατ' επέκταση την αυτονομία. Δεν έχει όμως δείξει ότι μια τέτοια προσταγή είναι δυνατή. Η πρόταση αυτή είναι συνθετική, διότι δεν έχει ταυτολογικό χαρακτήρα, και ως κατηγορική (άνευ όρων) είναι προφανώς *a priori*. Για την απόδειξη όμως *a priori* συνθετικών προτάσεων απαιτείται μια κριτική του Λόγου, αυτή τη φορά, του πρακτικού.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο της ΘΜΗ, με το οποίο δεν θα ασχοληθούμε εδώ παρά μόνο, ο Καντ κάνει μια προσπάθεια μετάβασης στην κριτική του πρακτικού Λόγου (η οποία πραγματοποιείται στη συνέχεια στο ομώνυμο και αυτοτελές βιβλίο· βλ. Κεφάλαιο

Commented [gs48]: Μετάβαση στην κριτική του πρακτικού Λόγου

Β). Η επιτυχία της προσπάθειας αυτής είναι στη σχετική βιβλιογραφία αμφιλεγόμενη. Η βασική σκέψη του Καντ είναι πάντως ότι για να καταδειχθεί η δεσμευτικότητα του ηθικού νόμου, αρκεί να προϋποτεθεί η ελευθερία της θέλησης. Ο λόγος είναι ότι με τη θετική της σημασία η ελευθερία της θέλησης δεν είναι απλώς μια ελευθερία επιλογής αλλά η ικανότητα της θέλησης να αυτοπροσδιορίζεται, δηλαδή η αυτονομία, η οποία, όπως είδαμε, είναι η εντολή του ηθικού νόμου. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, εξαιτίας δηλαδή της ταυτότητας μεταξύ ελευθερίας της θέλησης και αυτονομίας, γεννάται όμως το ερώτημα μήπως η θεμελίωση του ηθικού νόμου στην ελευθερία συνιστά λήψη του ζητουμένου. Ο Καντ υποστηρίζει ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Ως όντα προικισμένα με Λόγο, ο οποίος είναι μια ικανότητα ριζικής αυτενέργειας, δεν μπορούμε παρά να θεωρήσουμε ότι είμαστε, ως προς αυτή την ικανότητα ελεύθεροι. Το γεγονός ότι είμαστε υποκείμενοι στη φυσική αιτιότητα δεν δημιουργεί πρόβλημα. Αν εφαρμόσουμε πάνω μας τη διάκριση μεταξύ φαινομένου και πράγματος καθ' εαυτό, τότε μπορούμε να πούμε ότι είμαστε μεν μέλη του αισθητού κόσμου, αλλά ταυτόχρονα και μέλη ενός κόσμου νοητού, όπου η φυσική αιτιότητα δεν έχει θέση. Τη δυνατότητα να σκεφτούμε την ελευθερία ως διαφορετική αλλά συμβιβάσιμη με τη φυσική αιτιότητα την έχει δώσει άλλωστε η ΚΚΛ. Η νέα σκέψη του Καντ μοιάζει πως είναι ότι η σχέση μεταξύ νοητού και αισθητού κόσμου θεμελιώνει τον προστακτικό χαρακτήρα του ηθικού νόμου.

Το πρόβλημα θα μπορούσε να διατυπωθεί ως εξής: Πώς συνάγεται από την υπόθεση της ελευθερίας ένας νόμος ο οποίος προστάζει να είμαστε αυτόνομοι, δηλαδή ελεύθεροι; Η σχέση μεταξύ των δύο κόσμων εξηγεί, κατά τον Καντ, πώς η ελευθερία εμφανίζεται τη μια φορά ως ιδιότητα της θέλησης και την άλλη ως εντολή προς αυτή. Ναι μεν το φαινόμενο, καθώς είναι πραγματικό μόνο για εμάς, διαφέρει από το νοούμενο, όμως την ίδια στιγμή οφείλεται σε αυτό. Ο νοητός κόσμος περιέχει το θεμέλιο του αισθητού κόσμου. Ως μέλος των δύο αυτών κόσμων (α) δεν πράττω αυτομάτως ελεύθερα, όπως θα συνέβαινε, αν ήμουν μόνο μέλος του νοητού κόσμου, (β) δεν μπορώ όμως παρά να σκεφτώ το νοητό μου Εγώ ως προσδιορίζον το αισθητό. Τα (α) και (β) μπορούν να συγκεραστούν μόνο εφόσον συλλάβω τον εν λόγω προσδιορισμό ως κάτι το οποίο οφείλω, Πέραν αυτού, πέραν δηλαδή της πρακτικής σημασίας της υπόθεσης της ελευθερίας, δεν μπορώ να πω για

αυτήν τίποτε από θεωρητική άποψη. Ως άνθρωποι είμαστε καταδικασμένοι σε άγνοια του τρόπου με τον οποίο είναι δυνατή μια αιτιότητα από ελευθερία. Το όριο του Λόγου μας βρίσκεται στη σύλληψη ότι η ελευθερία είναι ασύλληπτη.